

**UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA**

Katedra bohemistiky

MAGDALÉNA ŘIHÁKOVÁ

Česká filologie

**ETYMOLOG VÁCLAV MACHEK A JEHO
ETYMOLOGICKÉ SLOVNÍKY V KOMPARACI**

ETYMOLOGIST VÁCLAV MACHEK AND HIS ETYMOLOGICAL LEXICONS IN COMPARISON

Diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Olomouc 2012

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala sama, pouze s pomocí literatury, která je uvedena níže.

V Olomouci dne 8. května 2012

Magdaléna Řiháková

Děkuji Mgr. Miroslavu Vepřkovi, Ph.D., za odborné vedení diplomové práce.

OBSAH

1	Úvod	7
1.1	Předmět a cíl práce	7
1.2	Pracovní postup při výzkumu	8
1.2.1	Užívané zkratky	9
2	Etymolog Václav Machek	10
2.1	Životopis Václava Machka	10
2.2	Václav Machek v Brně	11
2.3	Václav Machek a etymologické slovníky	11
2.4	Vědecké dílo Václava Machka	12
2.5	Odborné a zájmové organizace Václava Machka	13
3	Etymologické slovníky	14
3.1	Společná vlastnost etymologických slovníků	14
3.2	Typologická klasifikace etymologických slovníků	14
3.3	Etymologický slovník Václava Machka a jeho stručná typologická klasifikace	16
3.4	Metody uplatněné ve slovnících Václava Machka	17
3.5	Cílová skupina Machkova etymologického slovníku	18
3.6	Korektury Etymologického slovníku jazyka českého	19
4	Typy rozdílů mezi Etymologickým slovníkem jazyka českého a slovenského a Etymologickým slovníkem jazyka českého	20
4.1	Heslová slova vynechaná či přidaná	20
4.1.1	Rozdíly pramenící z vymezení slovníku	20
4.1.1.1	Hesla pod „A“	22
4.1.1.2	Hesla pod „M“	22
4.1.1.3	Hesla pod „Ž“	22

4.1.2 Rozdíly nezávislé na vymezení slovníku	22
4.1.2.1 Hesla pod „A“	23
4.1.2.2 Hesla pod „M“	23
4.1.2.3 Hesla pod „Ž“	24
4.1.3 Heslová slova osamostatněná	25
4.1.3.1 Hesla pod „A“	25
4.1.3.2 Hesla pod „M“	26
4.1.3.3 Hesla pod „Ž“	26
4.2 Rozdílné formy heslových slov	27
4.3 Doplnění, redukce (popř. zpřesnění) etymologického výkladu	
jednotlivých hesel	29
4.3.1 Drobné rozdíly	30
4.3.1.1 Hesla pod „A“	30
4.3.1.2 Hesla pod „M“	34
4.3.1.3 Hesla pod „Ž“	43
4.3.2 Doplnění, redukce (popř. zpřesnění) podstatné části hesla	53
4.3.2.1 Hesla pod „A“	53
4.3.2.2 Hesla pod „M“	54
4.3.2.3 Hesla pod „Ž“	59
4.4 Úplné přehodnocení etymologického výkladu	67
4.4.1 Hesla pod „A“	67
4.4.1.1 Ahoj	67
4.4.1.2 Ale 1°	68
4.4.1.3 Ambažúr(a)	68
4.4.1.4 Ano 1°	69
4.4.1.5 Ať	70
4.4.2 Hesla pod „M“	70
4.4.2.1 Macatý	70
4.4.2.2 Mačkati	71
4.4.2.3 Machlovati	71
4.4.2.4 Maškrtný	72
4.4.2.5 Mateřídouška	72
4.4.2.6 Mega	73
4.4.2.7 Merhy	73

4.4.2.8	Meškati	74
4.4.2.9	Mihule	74
4.4.2.10	Mícha	75
4.4.2.11	Mol 3°	76
4.4.2.12	Moltýř	76
4.4.2.13	Most	77
4.4.2.14	Motýl	78
4.4.2.15	Movitý	78
4.4.2.16	Muchlati	79
4.4.2.17	Mutlati	79
4.4.2.18	Mys	80
4.4.2.19	Mzet / mze	80
4.4.3	Hesla pod „Ž“	81
4.4.3.1	Žárlivý	81
4.4.3.2	Žbraně	81
4.4.3.3	Ženich	82
4.4.3.4	Žest'	82
4.4.3.5	Žezlo	83
4.4.3.6	Živice	84
5	Závěry	85
6	Anotace	90
7	Seznam literatury	91
7.1	Prameny	91
7.2	Použitá literatura	91
7.3	Internetové zdroje	92
8	Přílohy	94

1 Úvod

Na etymologickou práci jsou kladeny vysoké požadavky: „má podat historii slova, vymezit jeho oblast, uvést jeho tvary nářeční, naznačit celou rodinu zkoumaného slova a zachytit i jeho rozšíření. Splnění těchto požadavků závisí ovšem na míře a hodnotě předběžných prací týkajících se těchto jednotlivých základních kamenů aspoň relativně spolehlivého etymologizování.“¹

Česká slovní zásoba byla z etymologického hlediska synteticky zpracována mezi válkami. O tento počín se zasloužil Josef Holub v roce 1933 v díle *Stručný slovník etymologického jazyka československého*. Slovník se později stal základnou pro další, podstatně lepší, zpracování Františka Kopečného (*Etymologický slovník jazyka českého*, 1952) a Stanislava Lyera (*Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, 1967). V roce 2001 vyšel zatím poslední etymologický slovník češtiny s názvem *Český etymologický slovník*. Jeho autorem je Jiří Rejzek. Tento lexikon vykládá původ mnoha výpůjček z cizích jazyků. Je určen mj. široké veřejnosti se zájmem o etymologii.

Práce Václava Machka (*Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, 1957 a *Etymologický slovník jazyka českého*, 1968) si klade vyšší cíle. Na rozdíl od uvedených slovníků do svého díla Machek nepojal „slova přejatá v historickém období a orientoval se tak zcela programově na nejstarší českou lexikální vrstvu, v hojné míře využíval i lexikálního materiálu staročeského a nářečního.“² Právě jedinečnost etymologického díla světově uznávaného lingvisty nás přiměla k podrobnému prozkoumání a následnému srovnání prvního a druhého vydání *etymologického slovníku* Václava Machka.

1.1 Předmět a cíl práce

Václav Machek vydal etymologické slovníky s jedenáctiletým odstupem a odlišným jazykovým zaměřením. Předpokládáme tedy změny v heslovém materiálu i odlišnosti v některých výkladech heslových slov. Hlavním cílem této diplomové práce

¹ Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem I*. Naše řeč 41, 1958, s. 265.

² Večerka, R.: *K pramenům slov – Uvedení do etymologie*. Praha 2006, s. 35.

bylo zjistit, v jakém rozsahu se interpretace rozcházejí, a vymezit typy rozdílů mezi jednotlivými slovníky.

Naší snahou bylo dále shrnout podstatné informace o životě, vědeckém díle a způsobu práce Václava Machka, vymezit základní typy etymologických slovníků, zmínit jejich typologickou klasifikaci a pokusit se vymezit cílovou skupinu těchto lexikonů.

1.2 Pracovní postup při výzkumu

Pro výzkum odlišností mezi slovníky jsme vybrali podle našeho názoru reprezentativní hesla začínajícími písmeny „A“, „M“ a „Ž“, tedy hesla z průřezu celé abecedy. Dbali jsme na to, aby v tomto výběru figuroval alespoň jeden soubor hesel začínajících na vokál, který je v případě zvoleného „A“ zároveň zdrojem většího počtu gramatických slov.

Nejdříve jsme provedli podrobnou analýzu těchto heslových slov a jejich výkladů z obou slovníků. Celkový počet prozkoumaných hesel činí 1339.

Na základě detailního srovnání zjištěných diferencí jsme určili typy rozdílů. Všechny námi vymezené druhy odlišností jsme rozdělili do podkapitol (4.1, 4.2, 4.3, 4.4), ve kterých uvádíme analýzy vybraných heslových slov.

V podkapitole (4.4), která se zabývá úplným přehodnocením etymologických výkladů, pro srovnání zmiňujeme výklady Josefa Holuba – Stanislava Lyera a Jiřího Rejzka.

Významy méně obvyklých slov podrobených analýze zmiňujeme buď přímo ve výkladu nebo za názvem odkazujeme k poznámce pod čarou, kde je význam lexému uveden.

Pokud odkazujeme na literaturu, kterou zmiňuje ve svých výkladech Václav Machek, neuvádíme v některých případech bibliografické údaje v úplnosti. Vycházíme z dostupných informací, které jsou uvedeny v seznamu zkratk ESJČS a ESJČ.

1.2.1 Užívané zkratky

Slova zkratková, kromě běžně užívaných zkratek ad. („a dále“), aj. („a jiné“), apod. („a podobně“), atd. („a tak dále“), mj. („mimo jiné“), např. („například“), popř. („popřípadě“), str. („strana“), tj. („to jest“), tzv. („tak zvaný“),³ se v této diplomové práci objevují pouze v citacích. Z toho důvodu neuvádíme seznam zkratek v závěru práce.

Jedná se o zkratky označující zpravidla jinoslovanské paralely, nářeční podoby slova nebo češtinu v určité fázi vývoje. V citacích uvedených v této práci jsou použita tato zkratková slova: angl. („anglický“), č. („česky“), han. („hanácky“), ide. („indoevropský“), kymr. („kymerský“), laš. („lašsky“), lat. („latinsky“), lit. („litevsky“), mor. („v moravských nářečích“), nář. („nářeční“), nč. („новоčesky“), psl. („praslovansky“), ř. („řecky“), sch. („srbocharvátsky“), slc. („slovensky, slovenština“), sln. („slovinsky“), stč. („staročesky“), středosl. („středoslovensky“) a dále fem. („femininum“), inf. („infinitiv“), partic. („participium“), pův. („původní výraz“), srov. („srovnej“), t/v („téhož významu“) a v. („viz“).⁴

Pro *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* dále v diplomové práci užíváme zkratku ESJČS, pro *Etymologický slovník jazyka českého* pak zkratkové slovo ESJČ. Pouze v odkazech k citacím z těchto slovníků nebo v názvech kapitoly (podkapitoly) explicitně uvádíme jejich celý název.

³ Václav Machek zkratková slova apod. a např. graficky značí a p., a pod., na př.

⁴ Zkratky středosl., partic. a pův. nejsou v seznamu zkratek ve sledovaných slovnících explicitně vysvětleny.

2 Etymolog Václav Machek

2.1 Životopis Václava Machka

Václav Machek je světově uznávaný etymolog, bohemista, slavista a indoevropista. Narodil se 8. listopadu 1894 v malé východočeské vesničce Úhlejov u Maletína. Pochází z početné rodiny chudého venkovského krejčího.

Absolvoval gymnázium ve Dvoře Králové nad Labem (1906-1914), a to díky finanční podpoře pro nadané studenty. Od roku 1914 do roku 1921 studoval češtinu a latinu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kde se setkal s významnými osobnostmi české lingvistiky, Františkem Pastrnkem, Emilem Smetánkou, Josefem Zubatým a Oldřichem Hujerem. V roce 1921 na této univerzitě získal doktorát. Důvodem neobvykle dlouhého studia byla první světová válka, kvůli které byl na tři roky povolán do armády.

V rozmezí let 1922-1923 pokračoval Machek ve studiích v Paříži, kde pobýval jako stipendista francouzské vlády. Navštěvoval zde přednášky Antoina Meilleta, Josepha Vendryese, Marca Blocha aj. V Paříži byl zároveň knihovníkem Slovanského ústavu. Názory francouzských jazykovědců⁵ měly významný vliv na Machkův vývoj.

Po návratu působil jako středoškolský profesor (např. v Pardubicích, v Trnavě, v Novém Městě nad Váhom, v Tišnově⁶ a v Brně). Životní partnerkou Václava Machka byla Ludmila Machková (rozená Blechová), se kterou byl oddán v roce 1934.

V souvislosti s 45. výročím úmrtí tohoto významného etymologa napsala Ilona Janyšková⁷ medailon o Václavu Machkovi, v němž zmiňuje mj. jeho povahu: „Podle vzpomínek jeho žáků byl V. Machek velmi skromný, sebekritický, upřímný, laskavý a ochotný pomoci komukoli. Údajně měl velký dar poutavě vysvětlit i velmi složitou látku studentům, kteří jeho přednášky a semináře s oblibou ve velkém počtu navštěvovali. Výuce a vědecké práci se věnoval i v době, kdy bojoval s vážnou nemocí, které nakonec 26. května 1965 podlehl.“⁸

⁵ Jedním ze vzorů Václava Machka byl žák Antoina Meilleta, francouzský strukturalista, Émile Benveniste.

⁶ V letech 1930-1931 byl z Tišnova uvolněn pro práci v Kanceláři Slovníku jazyka českého.

⁷ Ilona Janyšková je vědeckou pracovnicí Etymologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR.

⁸ Janyšková, I. 2010. *Etymolog Václav Machek*. [online]. Akademický bulletin [cit. 2. 3. 2012]. Dostupné z WWW: <<http://abicko.avcr.cz/2010/05/12/>>.

2.2 Václav Machek v Brně

Od roku 1929 do roku 1931 byl členem Kanceláře Slovníku jazyka českého ČAVU.⁹ Díky své práci zabývající se tvořením expresivních výrazů se v roce 1931 habilitoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně,¹⁰ a to pro obor srovnávací indoevropský jazykozpyt (habilitační práce Václava Machka *Studie o tvoření výrazů expresivních* vyšla v roce 1930).

V roce 1936 byl Václav Machek jmenován mimořádným profesorem indoevropské srovnávací jazykovědy, po válce, na podzim roku 1945, byl jmenován profesorem řádným.

Na brněnské univerzitě Václav Machek zůstal a pokračoval ve své vědecké práci. Vedl zde např. seminář pro srovnávací jazykozpyt, Katedru starověké kultury (od roku 1950), Katedru slavistiky a indoevropského jazykozpytu (1958-1963), stal se proděkanem FF MU (1952-1954). V roce 1956 získal hodnost doktora filologických věd (DrSc.).

Na FF MU vedl v letech 1931-1965 semináře a přednášky, jejichž tematická různorodost byla obdivuhodná. Kromě indoevropské a slovanské jazykovědy se věnoval rovněž výkladům o jazycích jako je sanskrť, avesta, řečtina či tocharština. Z historie se zabýval kulturou starých Indoevropanů a dějinami lingvistiky.

2.3 Václav Machek a etymologické slovníky

Po druhé světové válce bylo v Brně zřízeno nové etymologické pracoviště Slovanského ústavu ČSAV.¹¹ Václav Machek byl v roce 1952 pověřen, aby zde vedl přípravné práce k sestavení *Etymologického slovníku slovanských jazyků*,¹² na nichž pracoval se svou žákyní Evou Havlovou, která vychovala další generaci etymologů. Machek se zasloužil o sestavení hesláře připravovaného slovníku.

V tomto období se soustavně zabýval dokončením *Etymologického slovníku jazyka českého a slovenského*, který vyšel v roce 1957. O jedenáct let později, již po smrti Václava Machka, vychází druhé, opravené a doplněné vydání pod názvem

⁹ Česká akademie věd a umění císaře Františka Josefa I.

¹⁰ Dále zkracujeme FF MU.

¹¹ Československá akademie věd (dnešní Etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR)

¹² Nakonec byly vydány pouze dva svazky slovníku, a to *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena 1-2* v rozmezí let 1973-1980.

Etymologický slovník jazyka českého. V roce 1971 následovalo vydání třetí, jehož fotoreprinty byly publikovány v letech 1997 a 2010.

2.4 Vědecké dílo Václava Machka

Již od prvotních prací se Václav Machek po celý život drží zásady, která spočívá v tom, že: „Gramatické studium musí vycházeti především z důkladného pozorování vlastního jazyka, při němž nám pomáhá dostatečná znalost jeho slovního podkladu, jeho možností výrazových atd., a všude nás může řídit cit.“¹³ Podstatou jeho bádání je zkoumání života významů mezi lidmi ve své pravé podobě. Z tohoto důvodu je odpůrcem neživotného, pouze slovníkového řešení nových etymologických významů, které se zásadně rozcházejí s jeho přístupem. Machek sbírá zejména slovanský materiál z lidové řeči a z nářečí.

Václav Machek se zasloužil o nespočet objasněných původů slovanských slov. Je autorem více než 400 odborných článků, studií, recenzí a zpráv.¹⁴ Zabýval se především souvislostmi slovanských jazyků s ostatními jazyky indoevropskými, zaměřoval se zejména na jazykové kontakty Slovanů s dalšími indoevropskými větvemi. Pozornost věnoval slovansko-baltským a slovansko-germánským vztahům. Je autorem mnoha etymologických rozborů uveřejněných zejména v lingvistickém časopisu *Naše řeč*, které zde začal uveřejňovat od roku 1927. „V etymologických i lexikologických studiích kladl důraz nejen na důkladné studium samotných slov, ale také samotných věcí, a stal se tak našim nejvýznamnějším představitelem školy ‚slov a věcí‘.“¹⁵

Od výkladů jednotlivých slov postupně přešel ke zpracování tematicky souvisejících lexikálně-sémantických skupin slov. S tím souvisí jeho obdivuhodné encyklopedické znalosti z oblasti duchovní i hmotné kultury, ať už botanické, zoologické či národopisné. Pojednává např. o názvech jídel, ryb, hub, zvířat, rostlin, barev, druhů látek, slovanské svatební terminologie, lékařské terminologie, bohů, démonů a rovněž o názvech z oblasti života veřejného, administrativního i politického.

Mezi charakteristiky etymologické práce Václava Machka patří preferování sémantiky nad hláskoslovními shodami. Metodologicky navazoval na své

¹³ Janáček, K.: *Václav Machek šedesátníkem*. *Naše řeč* 37, 1954, s. 259.

¹⁴ Viz Erhart, A.: *Soupis prací Václava Machka*. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university A 12, 1964, s. 8-15.

¹⁵ Černý, J. – Holeš, J.: *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky*. Praha 2008, s. 406.

vysokoškolské učitele, bezesporu byl rovněž ovlivněn „francouzskou školou“. Důsledně uplatňoval metodu „Wörter und Sachen“, která spočívala v tom, že etymolog se slovy zároveň zkoumá reálie, které slova označují.

Zajímal se o živou přírodu, zejména botaniku. Je autorem samostatné knihy o jménech rostlin, kterou sám nazval jakýmsi přehledem, první orientační pomůckou.¹⁶ Této problematice dříve věnoval nespočet článků. „Cyklus statí z oblasti slovanské a indoevropské mytologie má význam i pro slovanský národopis a archeologii.“¹⁷

Nelze opomenout ani Machkovy morfologické studie zabývající se především tvořením slov. Čelnou prací z roku 1958, která pojednává o tvoření slovesných kmenů, přispěl k vysvětlení geneze vidu ve slovanských jazycích.

Václav Machek napsal několik významných knižních publikací: *Studie o vytvoření výrazů expresivních* (1930), *Recherches dans le domaine du lexice balto-slave* (1934) a již zmiňovanou knihu *Česká a slovenská jména rostlin* (1954). Nejvýznamnějšími pracemi Václava Machka z oblasti etymologie jsou *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (1957) a *Etymologický slovník jazyka českého* (1968). Václav Machek byl v roce 1964 vyznamenán Řádem práce za zásluhy o vědu.

2.5 Odborné a zájmové organizace Václava Machka

Od roku 1936 byl Machek členem Královské české společnosti nauk a o čtyři roky později členem České akademie věd a umění. Po vzniku Československé akademie věd se stal v roce 1953 jejím členem korespondentem.

Václav Machek byl rovněž členem redakčních rad odborných časopisů. Mezi nejvýznamnější patří *Listy filologické* a *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* (SPFFBU).

¹⁶ Janyšková, I.: *Machkova Česká a slovenská jména rostlin po čtyřiceti letech*. Slavia 63, 1994, s. 403.

¹⁷ Černý, J. – Holeš, J.: *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky*. Praha 2008, s. 406.

3 Etymologické slovníky

3.1 Společná vlastnost etymologických slovníků

Rys, který mají všechny etymologické slovníky společný, je snaha o co největší prostorovou úspornost. Tím je docíleno umístění maxima informací na minimální ploše. Jsou zvoleny menší typy písma, pro výklad hesla je použita podstatně zjednodušená syntax. Charakteristickým znakem je užívání zkratk, grafických symbolů a značek, jejichž vysvětlení nacházíme v seznamu zkratk konkrétního slovníku.

Dešifrování výkladu hesla vyžaduje značnou pozornost a zkušenosti, přičemž s touto skutečností počítal i Václav Machek. Proto v úvodu k ESJČ na příkladu hesla *čepel* názorně ukazuje, jak by měl výklad zkratkového vědeckého vyjadřování vypadat.

3.2 Typologická klasifikace etymologických slovníků

Míra distinktivních rysů etymologických slovníků je značná. Liší se mezi sebou rozsahem, obsahem nebo důrazem na vědecké či poznávací hodnoty. Nepřehlednost v dosavadní etymologické literatuře přiměla roku 1976 Yakova Malkiela k typologické klasifikaci etymologických slovníků, kterou založil právě na jejich distinktivních rysech. Pro lepší orientaci uvádíme jejich stručnou charakteristiku:¹⁸

A. Časová hloubka (ponor):

Rozlišujeme podle ní slovníky jednostupňové, „tj. takové, které vykládají etymologii slov poukazem k časové rovině přímo předcházející vykládanému stadiu“,¹⁹ a slovníky víceúrovňové vykládající etymologii slov přes několik vývojových stadií.

B. Projekce etymologické analýzy („orientace etymologova pohybu po časové ose“²⁰):

O retrospektivní projekci můžeme mluvit tehdy, pokud etymolog vychází ze synchronně pojatého vývojového stadia a „hledá ve směru proti proudu času jeho starší zdroje.“²¹

¹⁸ Dělení jednotlivých distinktivních rysů jsme přejali z publikace Radoslava Večerky *K pramenům slov – Uvedení do etymologie*. Praha 2006.

¹⁹ Tamtéž, s. 245.

²⁰ Tamtéž, s. 246.

²¹ Tamtéž.

Prospektivní projekce pak znamená, že výchozím bodem pro etymologický výklad je stav pojmáný jako nejstarší a děje se „po proudu času postupným uváděním jeho mladších vývojových stadií.“²² Je rovněž možné oba postupy kombinovat.

C. Vymezení jazykové matérie:

Etymologický výklad je zaměřen na jediný jazyk, ať už v jeho spisovné podobě nebo včetně specifických dialektů. Může se však zabývat také nejvýznamnějšími reprezentanty vybrané jazykové rodiny či prajazykem.

D. „Hustota“ selekčního filtru:

Dalším podstatným distinktivním rysem z hlediska materiálové skladby hesel je, „zda má jít o slovník ‚thesaurus‘ nebo ‚konkordance‘, či o slovník výběrový...“²³ Výběr se pak může řídit hledisky frekvenčními, kdy je zřetel brán na častěji užívaná slova, historickými, korpusovými či spisovnostmi slov.

E. Celková organizace etymologického komplexu:

V lexikografických dílech je většinou materiál řazen abecedně, ať už autor volí jeden nebo více abecedních cyklů, není to však podmínkou. „Značné rozdíly jsou i v tom, co různí autoři pokládají za ‚výkladovou jednotku‘, které ve slovníku přísluší i samostatné výkladové heslo (stať)“. Je na autorovi konkrétního etymologického slovníku, do jaké míry deriváty a členy slovních hnízd uvádí pohromadě (v jednom hesle) nebo ponechá každému derivátu heslo vlastní.

F. Vnitřní organizace a grafická stránka slovníkového hesla:

Údaje o genezi vykládaného slova jsou u etymologických slovníků samozřejmostí. Často se však odlišují v míře ostatních informací o daném hesle, které může obsahovat: „sémantickou charakteristiku vykládaného slova, souvislosti slovotvorné a další členy téhož slovního hnízda v daném jazyce, srovnávací materiál z jiných jazyků, specifikaci lokální (jazykově zeměpisnou), údaje o způsobu i době doložení, charakteristiku vrstvě stylistickou, jiná mínění o etymologii vykládaného slova s bibliografickými odkazy“²⁴ včetně argumentace ve prospěch konkrétního etymologického významu nebo

²² Tamtéž.

²³ Tamtéž.

²⁴ Tamtéž, s. 247.

různé míry výrazové explicitnosti. Rozdíly můžeme pozorovat rovněž v grafice (liší se např. užívání symbolů či zkratk) a typografické technice (hesla mohou být nečleněná nebo členěná do odstavců nebo synoptických sloupců, je důležitá také kombinace různých typů i velikostí písma).

G. Pomocný aparát (jeho rozsah, náplň a umístění):

Údaje bibliografické a jiné pomocné informace jsou v různých etymologických slovnících také znázorňovány odlišným způsobem. Mohou být vyčleněné jako samostatné oddíly, umístěny jako poznámky pod čarou, v jednotlivých statích či kombinovaně. Informace o pracovní metodě, zvoleném postupu, teoretických lingvistických principech aj. autor zmiňuje většinou v předmluvě slovníku. „Součástí tohoto doprovodného aparátu mohou být rovněž různé pomocné a doplňkové rejstříky a indexy.“²⁵

3.3 Etymologický slovník Václava Machka a jeho stručná typologická klasifikace

Etymologický slovník Václava Machka je lexikon vícestupňový, retrospektivní a disponuje největším heslovým materiálem s nejobsáhlejšími hesly. Téměř každé heslo (vyjma zcela běžná) obsahuje význam heslového slova včetně doložení slova v dialektech a historii českého jazyka, „jeho české deriváty, paralely z ostatních slovanských jazyků, případně rekonstrukce podoby praslovanské, paralely z indoevropských jazyků, popř. i rekonstrukce ide. pratvaru, podává dále výklady věcné, kulturně historické (doprovází je někdy i nákresy) atd.“²⁶ Co se týče nářeční nebo územní lokalizace slov, jsou uvedeny zpravidla zkratkami, „arci jen přibližně, jak to dosavadní prameny dovolují. Zde se vyskytuje, jak lze lehko pochopit, poměrně dosti nedopatření...“²⁷

Jedná se o slovník výběrový, který se řídí historickými hledisky, proto je výběr slov orientován na archaické vrstvy slovní zásoby, jejichž kořeny jsou praslovanské či indoevropské. Takto vykládá rovněž slova nářeční. Na cizí a kulturní slova Václav Machek svou pozornost zaměřuje velmi málo a jejich výklady jsou nestejněměrné.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Tamtéž, s. 248.

²⁷ Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem I.* Naše řeč 41, 1958, s. 267.

Čtenář nenachází každé vykládané slovo jako samostatné heslo. Václav Machek řadu různých derivátů (samostatných lexémů) uvádí pod záhlaví „matricového“ slova. Z toho důvodu je na konci slovníku připojen abecední rejstřík slov, která nenajdeme jako samostatná hesla.

Informace o pracovní metodě a zvoleném postupu a důležité poznámky a postřehy pro uživatele jsou uvedeny v úvodním slově, za kterým následuje obsáhlý seznam zkratk. Zkratky Václav Machek dělí do čtyř skupin. Jedná se o zkratky obecné, zkratky některých děl použité literatury, zkratky knižních nářečních slovníků a monografií a závěrem zkratky nářečních monografií neknižních a jazykových pramenů ostatních (např. knih beletrie nebo národopisu). Etymologický slovník Václava Machka je bez poznámkového aparátu. Všechny odkazy na literaturu jsou uvedeny v textu prostřednictvím zkratk.

3.4 Metody uplatněné ve slovnících Václava Machka

Etymologické slovníky Václava Machka můžeme označit jako novátorské díky důkladnému objasňování sémantiky slov a díky bohatým zkušenostem autora s výkladem expresivní slovní zásoby. Citově zabarveným slovům věnuje autor značnou pozornost.

Se soustavným uplatňováním metody „Wörter und Sachen“ souvisí dva menší problémy, které mohou u čtenářů vyvolat jistou nedůvěru. Jedná se o příliš velké množství homonym²⁸ a o fakt, že „požadavek zjištění historie slova a vysledování jeho sémantického vývoje Machek neaplikuje na srovnávaná slova neslovanská, neboť se patrně necítil práv pouštět se do heuristické práce v těchto jazycích, také mu k tomu chyběl čas, a proto se spoléhal zcela na dosavadní etym. slovníky.“²⁹

Pracovní postupy, které Machek uplatňoval při zkoumání expresivních slov, mají zásadní význam pro historické hláskosloví. Autor podal systematický popis hláskových změn fakultativních a „pro praslovanské tvoření slov prozkoumání původu a užití expresivních slovesných přípon...“³⁰ Právě tento počín je jedním z největších přínosů Václava Machka jazykovědě.

²⁸ „Na 7108 hesel v 1. vydání slovníku připadá 298 homonymních skupin, na 8000 hesel 2. vydání (nepočítáme-li hesla odkazová) 373 homonymních skupin (zde jsou odkazová hesla započítána).“ Viz Havlová, E.: *Etymologické metody Václava Machka*, Slavia 63, 1994, s. 390.

²⁹ Tamtéž, s. 391.

³⁰ Tamtéž.

Poslední charakteristický rys etymologického bádání Václava Machka, o kterém se zmíníme, je autorovo přesvědčení, že jsou některé názvy z určitých sémantických okruhů přejaty z praeevropského substrátu. Podle Josefa Janka³¹ se jedná o slova, která z nějakých důvodů nemůžeme pokládat za indoevropská, avšak v indoevropských jazycích byla odedávna (lze snad předpokládat jejich přejetí z nějakého, nám neznámého, cizího jazyka). „Šlo by zde pravděpodobně o jazyk nebo o jazyky obyvatelstva usedlého v Evropě před příchodem nebo před rozšířením kmenů indoevropských.“³²

3.5 Cílová skupina Machkova etymologického slovníku

Většinu etymologických slovníků nemůžeme jednoznačně zařadit do konkrétního typu. Kromě odbornější typologické klasifikace (viz podkapitoly 3.2, 3.3) můžeme dělit etymologické slovníky podle dvou kritérií, a to podle složitosti vykládané látky a podle toho, komu je slovník určen.³³

Na jedné straně stojí slovníky, které se zaměřují na všechny etymologické výklady daného hesla dosud existující, avšak historii se příliš nevěnují. Na straně druhé jsou to slovníky, které se naopak zabývají historií slova a rozvojem jeho rodiny. Vlastní etymologii tyto slovníky zmiňují pouze jednou. „A jsou-li dosavadní výklady pochybné, vyřídí věc prostým konstatováním, že slovo je ‚temné‘, že ‚není etymologie‘ apod.“³⁴ Jelikož Václav Machek v heslech slovníku uvádí po materiálové části pouze takový etymologický výklad, který sám považuje za správný, můžeme soudit, že je příznivcem druhého typu etymologického slovníku. Autor necituje další výklady, přestože jsou často všeobecně přijímané.

Některé etymologické slovníky podávají pouze základní informace o původu daného slova, jsou psány srozumitelně a běžným uživatelům umožňují rychlou orientaci v problematice. Uvádějí pouze spisovná slova, hesla jsou řazena vždy abecedně, vycházejí ze současného stavu jazyka. Takové slovníky můžeme označit jako popularizační³⁵ a jsou určeny široké veřejnosti. Naopak etymologické slovníky, které se zabývají podrobnými etymologickými rozbory slovních rodin či novými výklady,

³¹ Jedná se o českého germanistu a etymologa (1869-1947).

³² Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem I.* Naše řeč 41, 1958, s. 268.

³³ Kritéria dělení jsme čerpali z díla R. Blatné a F. Čermáka *Manuál lexikografie*. Jinočany 1995.

³⁴ Havlová, E.: *Etymologické metody Václava Machka*. Slavia 63, 1994, s. 389.

³⁵ Blatná, R. – Čermák, F.: *Manuál lexikografie*. Jinočany 1995, s. 218.

můžeme označit jako vědecké. Mají mnohem širší rozsah jazykového materiálu než slovníky popularizační. Kromě spisovných slov obsahují rovněž slova starších historických období a dialektismy, hesla mohou být řazena abecedně i věcně. Směr pohledu u těchto slovníků není předem daný, vychází jak ze současného stavu, tak z nejstarších dob, „případně ze středního údobí s výhledem vpřed i vzad.“³⁶ U vědeckých slovníků by neměl chybět výčet dosavadní literatury s odlišnými výklady. Etymologický slovník Václava Machka patří bezesporu ke slovníkům vědeckým a jeho cílovou skupinou je odborná veřejnost.

3.6 Korektury Etymologického slovníku jazyka českého

Po smrti Václava Machka v roce 1965 byli péčí o druhé vydání pověřeni Eva Havlová a Antonín Mátl.³⁷ Z pietních důvodů nechtěli do autorova etymologických výkladů nijak zasahovat. Bylo však nutné odstranit vnitřní rozpory a věcné nesrovnalosti. Podle nových výkladů totiž autor v některých případech nestihl upravit souvztažná hesla nebo odkazy na slova příbuzná.

Dále bylo třeba provést úpravy v bibliografických aj. faktech, jelikož na druhém vydání autor pracoval ve spěchu a údaje nestihl zkontrolovat. Přesun a výběr slovenského materiálu nebyl proveden úplně, což rovněž působilo značné obtíže.

Počet zásahů korektorů proti rukopisu převýšil 7000. Z toho důvodu byla většina jazykových a stylistických jevů vybočujících ze soudobé normy spisovného jazyka ponechána bez úprav.

³⁶ Tamtéž, s. 219.

³⁷ E. Havlová a A. Mátl společně zpracovali hesla A-F, A. Mátl hesla *koroptev-stačiti*, E. Havlová ostatní hesla + seznam zkratk.

4 Typy rozdílů mezi Etymologickým slovníkem jazyka českého a slovenského a Etymologickým slovníkem jazyka českého

Mezi dvěma vydáními slovníku Václava Machka, tedy mezi ESJČS a ESJČ, je jedenáctiletý odstup. Z toho plyne mnoho změn, které jsme při jejich srovnávání zaznamenali. Nejvýraznější odchylkou je jednak samo určení slovníků, které způsobuje díky absenci slovenštiny ve vydání z roku 1968 rozdílný materiál hesel a jednak zpřesnění či úplné přehodnocení výkladu mnoha heslových slov. K těmto změnám Václav Machek došel díky dalšímu několikaletému bádání a pokračování ve své práci.

Jak už bylo uvedeno, pro výzkum odlišností jsme si vybrali reprezentativní písmena „A“, „M“ a „Ž“. Celkem jsme podrobili analýze 1339 heslových slov. Hesel pod písmenem „A“ je v prvním vydání 103, ve druhém 111, z toho Václav Machek přehodnotil 32 výkladů. Heslový materiál začínající na „M“ obsahuje starší vydání 430 položek, novější vydání pak 446 položek. Pozměněných a upravených interpretací jsme vysledovali 218. Hesel pod písmenem „Ž“ je v ESJČS 114, v ESJČ 135. Rozdílné výklady jsme zjistili u 72 slov. Kromě odlišného materiálu hesel a úplné změny etymologického výkladu u některých slov jsme pozorovali rovněž rozdílné formy heslových slov a rozšíření nebo naopak redukci výkladu. Jednotlivým typům rozdílů, jejich stručné charakteristice a podrobné analýze vybraných interpretací se věnujeme v následujících podkapitolách. Výsledky výzkumu jsme zpracovali do přehledných grafů, které jsou součástí přílohy této diplomové práce.

4.1 Heslová slova vynechaná či přidaná

4.1.1 Rozdíly pramenící z vymezení slovníku

Jedním z nejvýznamnějších rozdílů mezi slovníky je jejich určení. První vydání Machkova etymologického slovníku je charakteristické zejména tím, že se věnuje rovněž jazyku slovenskému. Důvod tohoto počínu autor vysvětluje v úvodu slovníku: „Jazyk slovenský jsem přibral proto, že je nyní (aspoň pasivně) dobře znám z literatury, novin a rozhlasu i většině nynějšího českého obyvatelstva našeho státu, dále proto, že

slovní zásoba ‚východomoravských‘ nářečí (valašského a moravsko-slovenského) obsahuje velké množství slov, která žijí i na druhé straně Karpat.³⁸

Přesto se v ESJČS objevují nedostatky a nepřesnosti ve výkladech či v bližším určení slovní zásoby slovenské. Na rozdíl od relativně ideální úplnosti českého slovníkového materiálu, je heslový materiál slovenský chudší. „Tak v slovníku scházejí některá důležitá slovenika, která by tam měla být jako protějšky ekvivalentů českých: jsou to buď slova původem i zněním shodná s českými, nebo se od nich lišící jen zvláštním hláskoslovným vývojem slovenským.“³⁹ Václav Vážný v článku *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem*⁴⁰ uvádí konkrétní příklady slovenských slov, která ve slovníku překvapivě scházejí a poukazuje na drobná nedopatření objevující se ve slovenském heslovém materiálu. Na druhou stranu však Václav Machek hned v úvodu k ESJČ sebekriticky přiznává, že byla jeho práce pro slovenskou slovní zásobu jen zatímni neúplnou a nedokonalou náhradou.

Ve druhém vydání autor z názvu vypouští dodatek „a slovenského“ a zaměřuje se na češtinu. „To neznamená, že slovenská látka je vynechána úplně; vynechány jsou jenom ty články, které měly jakožto heslo výraz, který žije jedině na Slovensku a nemá v českých zemích obdoby nebo odvozeniny...“⁴¹ Z toho důvodu je v ESJČ slovenština zahrnována ve výčtu ostatních slovanských jazyků. Jsou uvedena pouze základní slova a jejich odvozeniny, která autor pokládá za významná a která mají užší vztah s jazykem českým. S tím souvisí v první řadě změna obsahu i rozsahu heslového materiálu jednotlivých slovníků. Hlavním důvodem takového počínu byla domněnka, že se „v dohledné době objeví samostatný etymologický slovník jazyka slovenského, zpracovaný od Slováků samých.“⁴² Podobný slovník bohužel dodnes neexistuje.

V následujících podkapitolách uvádíme také výčet slovenských hesel, která do druhého vydání nebyla zahrnuta. V závorkách podáváme rovněž významy slovenských slov.

³⁸ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 7.

³⁹ Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem I*. Naše řeč 41, 1958, s. 272.

⁴⁰ Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem I*. Naše řeč 41, 1958.

⁴¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 7.

⁴² Tamtéž.

4.1.1.1 Hesla pod „A“

V přepracovaném vydání autor vypustil tyto slovenské výrazy z heslového materiálu: *almázia* („drahá věc“), *amajdam* („výraz zadušování“), *antalek* („soudek na víno“), *apa* (famierní označení pro otce), *argaláš* („zlosyn, zlostník“), *armáles* („listina udělující zemský stav“).

4.1.1.2 Hesla pod „M“

První vydání slovníku obsahuje slovenská hesla, která jsou v ESJČ vynechána. Jedná se o tyto lexikální jednotky: *mádra* („choroba dělohy“), *makosit'* („šlapat“), *makúch* („záboj“), *makula* („kaňka, skvrna“), *maňušky* („jehnědy“), *mardika* (název motýla), *marit' sa* (*marí sa mi* = „míhá se mi neurčitá představa“), *maša* („hut“), *maštrancia* („lék, mast“), *meca 2°* („měrice“), *megat'* („tlouct, udeřit, praštit sebou“), *mechrat' sa* („vrtět se“), *melek* („motýl“), *meridzat'* („přežvykovat“), *mer'uk* („míra“), *meru* („40“), *mívat' sa* („domnívat se“), *m'adravý* („chatrný, slabý“), *more!* (oslovení cikána), *mosar* („důlek po neštovici“), *mrkotit' sa* („nechtít se něco“), *muchavý* („splášený, zjančený“).

4.1.1.3 Hesla pod „Ž“

V ESJČ jsou vypuštěna slovenská hesla *želiť* (*rastlina poželela* = „dospěla předčasně a zakrněla“), *želiar* („podruh“), *želat'* („přáti“), *živán* („zbojník“), *žúkno* („prohlubeň“) a *žížel* („uhel“).

4.1.2 Rozdíly nezávislé na vymezení slovníku

Při srovnávání slovníků se ukázalo, že Václav Machek v ESJČ uvádí mnoho nových výkladů, které dosud nebyly nikde publikovány. Slovník je rozšířen o interpretace mnoha nově zvolených slov. Významy méně obvyklých výrazů uvádíme v závorce za slovem.

U heslových slov začínajících na písmeno „M“ pozorujeme ve vydání prvním rovněž několik málo českých výrazů, které nebyly po přepracování do ESJČ zahrnuty.

4.1.2.1 Hesla pod „A“

Druhé vydání slovníku je obohaceno o tato nová hesla: *a* 3° (starobylá spojka mající význam ‚že‘), *agar* („živný podklad pro umělé pěstování mikrobu“⁴³), *ahežka*⁴⁴ (hanácké označení pro čejku chocholatou), *a hój* (viz str. 67), *aldamáš*⁴⁵ (slovenské a moravskoslovenské⁴⁶ označení pro litkup), *amok*, *ande* (staročeská spojka s významem ‚že, když, kdežto‘), *ano* 2° (staročeská spojka mající význam ‚vždyť, neboť‘), *ano* 3° (staročeská spojka ve větách časových a obsahových s významem ‚že, když‘), *anton* („policejní vůz“), *atila* („kabát uherských husarů“), *azor* (severomoravské označení pro druh kabátu), *až* 2° (staročeská spojka s významem ‚že‘).

První vydání neobsahuje pod tímto písmenem žádné české heslo, které by v ESJČ nefigurovalo.

4.1.2.2 Hesla pod „M“

Četné doplnění heslového materiálu ve druhém vydání jsme zaznamenali u slov začínajících na písmeno „M“. Jedná se o tyto výrazy: *maglaj* (lidově ‚pranice‘), *macha* („práce“), *machovo* (*tele machovo* = východočeské označení pro hlupáka), *machy* (*tlachy machy* = ‚žvanění‘), *makotit* (valašsky ‚povídat hloupé věci‘), *malpa* (druh amerických opic), *mandarin* („vysoký úředník v Číně za císařské doby“⁴⁷), *mandarinka*, *maráň* (hanácky ‚neotesaný silák‘), *markotný*⁴⁸ (valašsky ‚smutný‘), *markýrovat* (lidově ‚předstírat něco‘), *marušač* (lašsky ‚hubovat, reptat‘), *mazati* 2° (lidově ‚jít pryč, utíkat‘), *merhyně* (staročesky ‚nevěstka‘), *měrynza* (valašsky ‚přežvykování dobytka‘), *město*,⁴⁹ *mlknút* (valašsky ‚trnouti, mrtvěti‘), *-mňouknouti* („něco provést špatně“), *modřín*,⁵⁰ *mohovitý* (staročesky ‚bohatý‘), *mohutný*⁵¹ („zámožný“), *-mochati* (*zamochati*

⁴³ Tamtéž, s. 34.

⁴⁴ Výkladem slova je pouze odkaz k heslu *knihalka*, který nacházíme v obou slovnících. Interpretace ve druhém vydání je minimálně doplněna, zmínka o hanáckém označení čejky se objevuje v obou slovnících.

⁴⁵ Výkladem slova je odkaz k heslu *oldomáš*, který nacházíme v obou slovnících. Interpretace je ve druhém vydání doplněna. Výraz *aldomaš* (nikoli *aldamáš*) je uveden v ESJČS i ESJČ.

⁴⁶ Zde a dále v diplomové práci užíváme adjektivum „moravskoslovenský“ dle Václava Machka (v ESJČS a ESJČ zkratky msl. nebo mor.-slc.) a jsme si vědomi jeho nejednoznačnosti.

⁴⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 350.

⁴⁸ Výklad slova sestává pouze z odkazu k heslu *mrkotný*, které v prvním vydání chybí.

⁴⁹ Výklad slova obsahuje pouze odkaz k heslu *místo*, které je v obou slovnících, v ESJČ však autorem podstatně doplněno.

⁵⁰ Výkladem slova je odkaz k heslu *břín* (avšak ve slovnících nacházíme výraz *břim*), jehož interpretace je v ESJČ podrobnější.

,zamodrchat něco‘), *molásat* 2° (*umolásat sa* = moravskoslovensky ‚utrmáčet se chůzí‘), *mordie* (citoslovce zakletí a údivu), *mordský* („náramný, veliký“), *morousati* („špinit se“), *mozgry* (lašsky ‚dětská vyrážka, spalničky‘), *možný* 1° („být mohoucí něčeho“), *možný* 2°⁵² („bohatý“), *mrámora*⁵³ („mátoha“), *mrhelec* (západočeské a jihočeské označení pro plod šípkové růže), *mrkotny* (lašsky ‚ubručený, ospalý‘), *mrmlati* (slovensky a moravsky ‚reptat‘), *mrt* (staročesky ‚odumřelé maso‘), *mrváň* (valašsky ‚velký zdobený koláč‘), *-mumrat?* (*zmomrat* = hanácky ‚upadnout do bezvědomí‘), *mutek* („mikulášská maska na Hornácku“).

Rovněž v prvním vydání nacházíme česká slova, kterými se autor ve druhém vydání již nezabývá. Jedná se o tyto výrazy: *medlín* (nějaká ryba), *morek*, *mores* („dobrý mrav“), *mrlati*,⁵⁴ *mrňat se* (ve významovém spojení s dětskou káčou lexém znamená ‚točit se‘).

4.1.2.3 Hesla pod „Ž“

Druhé vydání etymologického slovníku obsahuje některá nová hesla. Jedná se o tato slova: *-žábrat se*⁵⁵ (jihočesky ‚nemotorně jít‘), *žakár* („speciální tkalcovský stav“), *žaklér* („kejklíř, podvodník“), *žalínový*⁵⁶ (adjektivum od slova *žinylka*), *žaluzie*, *žamá* („špinavě žlutá barva“), *žampusta* („švitořivé děťátko“), *žbrdol* (vulgární označení pro sklenici alkoholického nápoje), *ždžalky* (lašsky ‚tvrdé kousky v potravě‘), *žejbrat se* („namáhavě a pomalu jít“), *žgrňa* (valašsky ‚hlupák‘), *žičit*⁵⁷ (slovensky, lašsky a valašsky ‚přát‘), *žingor* (lašsky a valašsky ‚malý a hubený člověk‘), *žinylka* („šňůrka s vlasem z hedvábí a vlny“), *žíti* 3°⁵⁸ (moravský výraz *nažit' vodú* = ‚napojit se‘ či

⁵¹ Výkladem slova je pouze odkaz k heslu *moci*, které se objevuje v obou slovnících, v ESJČ je interpretace doplněna.

⁵² Výkladem slova obsahuje odkaz k heslu *mohovitý*, které v ESJČS nenajdeme.

⁵³ Výkladem substantiva je odkaz ke slovenskému verbu *marit' sa*, které překvapivě v ESJČS nenajdeme. Heslo figuruje v prvním vydání včetně zmínky o výrazu *mrámora*, které v ESJČS samostatným heslem není.

⁵⁴ Výraz moravský i slovenský.

⁵⁵ Výkladem slova je odkaz k heslu *hábrovat se*, které v ESJČS chybí.

⁵⁶ Výkladem slova obsahuje odkaz k heslu *žinylka*, který v ESJČS nenajdeme.

⁵⁷ Výkladem slova je odkaz k heslu *půjčiti*, které se objevuje v obou slovnících a jeho interpretace je totožná.

⁵⁸ Výkladem slova je odkaz k heslu *židký*, které se objevuje v obou slovnících.

„nasáknout“), *žluva*,⁵⁹ *žráti (se)* („trápit se, hněvat se“), *žulík* 1° („šibal, dareba“), *žulík* 2° („šiška z bramborového těsta“), *župan*, *župica*⁶⁰ („dlouhý kabát na Valašsku“).

ESJČS pod písmenem „Ž“ neobsahuje v porovnání s ESJČ žádné „neslovenské“ slovo navíc. Bohatší heslový materiál tedy pozorujeme v ESJČ. Přesto nově zahrnutá hesla *žičit*, *žíti* 3°, *žluva* a *župica*, uvedená ve druhém vydání, nejsou pro Machka novými, jelikož je v ESJČS zmiňuje v rámci hesel jiných (*půjčiti*, *židký*, *vlha*, *šuba*).

4.1.3 Heslová slova osamostatněná

Při úpravách prvního vydání vzniklo v ESJČ několik nových hesel, která byla v ESJČS pouze zmíněna v rámci výkladu hesla jiného. Ve druhém vydání byla tato slova zahrnuta do heslového materiálu samostatně a jejich interpretace byla rozšířena. Jedná se např. o hesla *a* 2° (> *a* 2° + *a* 4°),⁶¹ *macecha* (> *macecha* + *maceška*), *mic* (> *mic* + *míca*), *žár* (> *žár* + *ždár*), *žába* (> *žába* 1° + *žába* 2°), *žezlo* (> *žezlo* + *žehlo*), *žena* (> *žena* + *ženich*), *žihadlo* (> *žihadlo* + *žádlo*), *žvátí* (> *žvátí* + *žvatlati*)⁶² ad. Níže uvádíme analýzu vybraných slov tohoto typu. Pokud se heslovým slovem v diplomové práci dále zabýváme, odkazujeme ke konkrétní straně či podkapitole.

4.1.3.1 Hesla pod „A“

a 2° (> **a** 2° + **a** 4°)

V ESJČ jsou uvedeny výklady čtyř hesel *a* s jednotlivými významy (*a* 1° – spojka slučovací, *a* 2° – spojka odporovací, *a* 3° – archaická spojka s významem „že“, *a* 4° – citoslovce). Jinak je tomu v ESJČS, kde autor kromě *a* 1°⁶³ prezentuje výklad hesla *a* 2°, který zahrnuje jak význam spojky odporovací, tak *a* s původem interjekčním. Obsah výkladů se shoduje.

⁵⁹ Výklad obsahuje pouze odkaz k heslu *vlha*, staročeskému, slovenskému a nářečnímu pojmenování pro žluvu hajní, které se objevuje v obou slovnících. V ESJČ je interpretace minimálně doplněna.

⁶⁰ Výklad obsahuje pouze odkaz k heslu *šuba*, které se objevuje v obou slovnících a jeho interpretace je totožná.

⁶¹ V tomto našem grafickém označení uvádíme nejprve heslo z ESJČS a v závorce dvě rozdělená hesla z ESJČ oddělená znaménkem +.

⁶² Více o srovnání obou výkladů viz str. 66.

⁶³ Viz str. 30.

4.1.3.2 Hesla pod „M“

Macecha (> **macecha** + **maceška**)

Ve výkladu substantiva *macecha* Machek v ESJČS uvádí pouze zmínku o rostlině maceše. Heslové slovo *maceška* je v upraveném vydání zahrnuto samostatně a ve srovnání se stručnou etymologií v ESJČS je výklad podstatně rozšířen. Podrobnosti o tomto doplnění viz str. 54.

Mic (> **mic** + **míca**)

Výklad této vábící interjekce na králíka je v ESJČS doplněn o substantiva *míca* a *mic(in)ka* (lichotně ‚kočka‘). Těmito významy se Machek v ESJČ zabývá ve výkladu samostatného hesla *míca*, které v ESJČS nenajdeme.

4.1.3.3 Hesla pod „Ž“

Žába (> **žába 1°** + **žába 2°**)

Václav Machek v ESJČ uvádí, na rozdíl od prvního vydání, hesla *žába 1°* (‚obojživelník‘) a *žába 2°* (‚jistá nemoc‘). V prvním vydání jsou oba významy zmíněny ve výkladu heslového slova *žába*. Podrobné srovnání obou interpretací viz str. 59.

Žena (> **žena** + **ženich**)

Samostatné heslo *ženich* v ESJČS chybí. Zmínka o původu slova je zahrnuta v hesle *žena*, a to ve výčtu odvozených slov. Více o rozdílech obou interpretací viz podkapitola 4.4.3.3.

Žezlo (> **žezlo** + **žehlo**)

Etymologický výklad slova *žehlo* je v ESJČ podrobně rozebrán v samostatném hesle. V ESJČS heslové slovo *žehlo* není. Na konci výkladu lexému *žezlo* se dozvídáme pouze význam tohoto substantiva⁶⁴ a jeho dvojí rod (neutrum *žehlo* i femininum *žehle*). Machek se zde rovněž zmiňuje o pravděpodobné disimilaci (*žezlo* > *žehlo*). Odlišnosti ve výkladech jsou podrobně rozebrány v podkapitole 4.4.3.5.

⁶⁴ Jedná se o tyčku k tenatům.

Žihadlo (> žihadlo + žádlo)

V úvodu etymologického výkladu substantiva *žihadlo* v ESJČS se Machek zabývá původním chodským výrazem *žádlo*. V ESJČ je lexém *žádlo* samostatným heslem, proto k němu autor pouze odkazuje. Obě analýzy výkladů jsou srovnány na str. 63.

4.2 Rozdílné formy heslových slov

Díky odlišnému zaměření slovníků se u několika heslových slov různí uvedená forma: V ESJČS tedy figurují názvy lexikálních jednotek slovenské (u níže uvedených slov podrobených analýze se jedná vždy o první výraz), které byly ve druhém vydání nahrazeny českou paralelou. Jedná se např. o heslová slova *mašamodka / maršamodka*, *morka / morák*, *mul / mül*, *mur / múr*, *mrl(a) / mrle*, *žandár / žandarm*, *ždúrat' / ždurat'*, *žufeň / žucha* ad.

V přepracovaném vydání však nacházíme několik hesel, jejichž prezentovaný název, ve srovnání s ESJČS, autor pozměnil bez ohledu na dichotomii čeština x slovenština. Podobných slov je v ESJČ velmi málo. Jedná se např. o heslová slova *mundur / mundúr*, *mincír / mincír'*,⁶⁵ *mze / mzet'*⁶⁶ a *žuchnouti / žuchati*.

Abych / aby

Václav Machek do heslového materiálu ESJČS zahrnul spojkou *abych*. Její výklad je velmi stručný. Po přepracování prvního vydání nacházíme v ESJČ heslové slovo *aby* s podstatně rozšířeným výkladem.

Mašamodka / maršamodka

V ESJČS Machek uvádí slovenský název pro fíflenu *mašamodka*, zatímco druhé vydání prezentuje východomoravský výraz *maršamodka*, který je ve výkladu prvního vydání zmíněn.

Morka / morák

Heslový materiál prvního vydání obsahuje slovenskou lexikální jednotku ženského rodu *morka*, vydání druhé prezentuje výraz *morák* mužského rodu. Oba výklady rodovou paralelu zmiňují. V ESJČ je etymologie slova rozšířena.

⁶⁵ Viz str. 41.

⁶⁶ Viz podkapitola 4.4.2.19.

Múl / mul

Název substantiva, které označuje pískové bahno, se v ESJČS a ESJČ liší samohláskovou kvantitou. První vydání uvádí slovenský výraz *múl*, přepracované vydání jeho českou paralelu *mul* užívanou v lašském dialektu.

Múr / mur⁶⁷

Na rozdíl od heslového materiálu v ESJČS, kde nacházíme slovenské substantivum *múr*, je v ESJČ zahrnut lašský protějšek, výraz *mur*.

Žandár / Žandarm

Výraz, který označuje četníka, se ve slovnících liší. V ESJČS Machek prezentuje substantivum *žandár*, slovenskou variantu slova *žandarm*, které je uvedeno ve vydání druhém. Díky rozdílnému určení slovníků v ESJČS nacházíme poznámku, že *žandár* může ve slovenštině označovat také šídlo nebo vážku. V ESJČ se tvrdí, že se ze slovenského výrazu *žandár* vyvinula moravskoslovenská (*š-*), jihočeská (*št-*),⁶⁸ hanácká (*š-*), lašská (*-š*) a východočeská (*št-*) obdoba slova. Zde autor odkazuje k dílu Antala Staška.⁶⁹

Ždúrat' / ždurat'⁷⁰

Druhé vydání uvádí heslo *ždurat'*, které se vyskytuje v lašském dialektu a slovenskou obdobu *ždúrat'*, *žd'úrat'* zaznamenává pouze při výčtu jinoslovanských jazyků. Přesně naopak je tomu v ESJČS, kde stejný etymologický výklad nalezneme pod heslem *žd'úrat'*.

Žufeň / žucha

Pojmenování pro vinnou polévku se v obou slovnících liší. ESJČS uvádí slovenskou podobu slova *žufeň*, zatímco heslový materiál vydání druhého obsahuje výraz *žucha*. Výklady se shodují.

⁶⁷ Slovo označuje zeď.

⁶⁸ Tyto dva dialekty jsou uvedeny také v ESJČS, ostatní přidány.

⁶⁹ Stašek, A.: *Vzpomínky*. Praha 1925, s. 40.

⁷⁰ Slovo znamená ‚šťouchat, drcat‘.

Žuchnouti / žuchati

Výklad verba s významem „při nárazu vydávati temný zvuk“⁷¹ se liší po formální i obsahové stránce. V ESJČS Václav Machek uvádí dokonavé sloveso *žuchnouti* se stručnou interpretací, která zmiňuje pouze jeho zvukomalebný charakter a odkazuje k heslu *bouchnouti*. V ESJČ nacházíme nedokonavé sloveso *žuchati*. Jeho výklad obsahuje kromě vysvětlení významu také údaje o postverbální interjekci *žuch* a charakteristiku slovesa („s-ové intensivum ze zvukomalebného základu *žu*“⁷²).

4.3 Doplnění, redukce (popř. zpřesnění) etymologického výkladu jednotlivých hesel

Míra doplněných (zredukovaných) údajů ve výkladech některých lexikálních jednotek se liší. Z toho důvodu jsme hesla, u kterých jsme změny ve výkladu pozorovali, rozdělili do dvou kategorií. Jedná se o interpretace pozměněné minimálně (viz podkapitola 4.3.1) a ty, které Václav Machek podstatně doplnil o nové poznatky, popř. vynechal neaktuální údaje uvedené ve starším vydání (viz podkapitola 4.3.2). Zabýváme se však změnami kvantitativními nikoli kvalitativními.⁷³ Přehodnocením etymologického výkladu se věnujeme v podkapitole 4.4.

V některých případech je obtížné určit hranici mezi změnami drobnějšími a těmi, které už pokládáme za podstatné. Zpravidla do podkapitoly 4.3.1 řadíme výklady doplněné v ESJČ pouze o slovenskou paralelu, popř. o doklad z jiného jazyka nebo nářečí, o nové poznámky nebo postřehy minimálního rozsahu. Autor v některých případech upřesňuje výklad slova nebo odkazuje k odborné literatuře. Míra drobnějších zásahů do výkladu jednotlivých hesel nepřesáhla 30%. Jsme si vědomi, že určení této neostré hranice je orientační. Námi zvolená kritéria pro zařazení heslových slov pod konkrétní podkapitoly jsou proto pouze přibližná.

⁷¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 731.

⁷² Tamtéž.

⁷³ Výjimku tvoří pouze minimální úpravy a zpřesňování některých, zpravidla geografických, údajů nebo uvedení rozdílné paralely či odlišného odkazu k jinému heslovému slovu.

4.3.1 Drobné rozdíly

Nevelké úpravy ve výkladech heslových slov patří k nejčastějším změnám, které jsme při výzkumu pozorovali. U hesel začínajících na písmeno „A“ jsme ze 32 odlišných výkladů zaznamenali 18, které patří do této kategorie, u heslových slov na „M“ bylo z 218 výkladů s drobnými úpravami 157 a pod písmenem „Ž“ ze 72 pozměněných interpretací celkem 50, ve kterých zásahy do výkladu nepřesáhly 30%.

Do této podkapitoly jsme kromě doplnění nebo redukce výkladu zahrnuli rovněž drobné změny výkladu.

Díky vzájemnému srovnání výkladů heslových slov z ESJČS a ESJČ jsme určili několik hlavních typů menších změn, ke kterým došlo díky přepracování prvního vydání. V následujících odstavcích jsme se pokusili vymezit druhy rozdílů, které jsme při práci zaznamenali. V závorkách za konkrétním typem diference uvádíme příklady heslových slov, v jejichž výkladech se ta která změna objevuje. Jedná se o vybrané příklady. Uvést výčet kompletních heslových slov, kterých se daná odlišnost týká, není cílem této diplomové práce. Ve většině přepracovaných interpretací se vyskytuje více diferencí najednou.

V níže uvedených příkladech se podrobněji zabýváme 91 vybranými heslovými slovy, která jsme podrobili analýze. Snažili jsme se postihnout všechny rozdíly ve výkladech těchto slov, ke kterým při úpravách došlo.

4.3.1.1 Hesla pod „A“

A 1°

Dle obou vydání se této spojení rovnají slova v jazyku védském⁷⁴ (*ā* s týmž významem a *āt* ‚pak, potom, dále‘). Etymologie spojky *a* se odlišuje pouze v závěru interpretace. Část výkladu, která se zabývá blízkostí hethitského⁷⁵ příklonného *-a* ke zmíněnému *ā* védskému, je v ESJČ rozšířena o příbuznost dalších jazyků, a to jazyka luvijského a hieroglifické hethitštiny,⁷⁶ kde má sufix *-ha* funkci příklonného *a*.

⁷⁴ Patří do skupiny indoíránských jazyků.

⁷⁵ Jinak také chetitského jazyka. Jedná se o jazyk 2500 let mrtvý, který byl Bedřichem Hrozným v 10. letech 20. století identifikován jako jazyk indoevropský.

⁷⁶ Jazyk luvijský i hieroglifickou hethitštinu řadíme rovněž mezi jazyky indoevropské.

Achát

Výklad tohoto heslového slova je v obou vydáních téměř totožný. ESJČ se liší pouze vloženou poznámkou, že je slovenská paralela shodná s českým názvem pro tento polodrahokam.

Akát

Rozdíl mezi interpretacemi hesla je dán určením slovníků. První vydání pouze uvádí slovenské lidové názvy *agát, agáč, akáč*. Ve druhém vydání jsou tyto výrazy podrobeny analýze. Slovenskou variantu *agát* Machek spojuje s českou lidovou obdobou *agát* a dále tvrdí, že ojedinělý výraz *agáč* pochází z maďarského nářečí (*agacs*).

Ale 2°

Výklady uvozovací spojky *ale* se shodují. V české přepracované verzi slovníku Machek pouze uvádí, že se tato konjunkce klade v jazyku slovenském podobně jako v češtině.

Ale 3°

Specifické moravské příslovce, které vyjadřuje přibližnost čísla (*bylo jich tam ale padesát*) je v ESJČ doplněno o poznámku, že se objevuje rovněž ve slovenském nářečí. V závěru přehodnoceného výkladu autor poznamenává, že počáteční *a-* odpovídá řeckému slovu *ώς*⁷⁷ vyskytujícímu se rovněž před číslovkami.

Altán

Oba slovníky uvádějí, že substantivum k nám proniklo přes bavorsko-rakouské pojmenování ženského rodu *Altane* (< italský lexém *altana*). V ESJČ je tento výklad zpřesněn. Machek zde vysvětluje mužský rod české lexikální jednotky *altán*, který byl převzat z německého výrazu mužského rodu *Altan*, a to přes zmiňovanou bavorsko-rakouskou paralelu. Slovenské varianty *altán*,⁷⁸ *altánka* jsou v ESJČ doplněny výrazem *altánok*.

⁷⁷ Jedná se o adverbium s významem ‚jak, jako‘. Viz příslušné heslo ve slovníku – Prach, V.: *Řecko-český slovník*. Praha 1998.

⁷⁸ V závorce je v ESJČS zmíněna shoda s oravským dialektem (*altán*) a podnět ke srovnání s polštinou, kde je výraz *altana* ženského rodu. Tato skutečnost je v ESJČ explicitně uvedena.

Alterace

V ESJČS se tvrdí, že významem slova je ‚proměna‘. V přepracovaném vydání je význam slova prezentován jako ‚změna‘ nebo ‚porucha‘ s poznámkou, že může být chorobná a uvádí se v něm slovenská obdoba slova, kterou je výraz *alterácia*.

Ampr

Slovníky se v etymologickém výkladu téměř shodují. Uvádí se v nich, že substantivum pochází z rakousko-německého pojmenování pro džber *Amper*. V ESJČ Václav Machek doplňuje, že má slovo *Amper* původ z latinského výrazu *amphora*.

Anděl

Etymologie této lexikální jednotky je popsána v obou slovnících shodně (z řeckého substantiva označujícího posla božího vzniká latinský výraz *angelus*). V ESJČ autor výklad rozvádí a tvrdí, že slovo staroslověnské (*an(ь)ǫelъ*), srbocharvátské (*anđeo*), polské (*an(g)iol*) a české (*anděl* > hornolužické *jandžel* a dolnolužické *janžel*) ‚pocházejí z balkánské výslovnosti se změkčeným *g*, které se změnilo v *d'*...‘⁷⁹ Zde Václav Machek odkazuje k výkladu Antonína Frinty.⁸⁰

Andělíka

Dle obou slovníků pochází rostlina zvaná vědecky *archangelica* ze středověkého názvu *herba angelica* (‚rostlina andělská‘). V ESJČ Machek upozorňuje na fakt, že slovenský název *angelika* znamená rod *angelica*.

Angrešt

Drobný rozdíl v etymologických výkladech substantiva *angrešt* pozorujeme ve výčtu nářečních podob slova. Václav Machek v ESJČS uvádí moravskoslovenské podoby *egreš* a *hegriš*. V ESJČ tento údaj doplňuje novým poznatkem, že výraz ze slovenštiny a hornáckého dialektu *egreš* pochází z maďarského názvu pro tento keř *egrës* mající původ z italštiny. Zde autor odkazuje k rukopisné práci Zoe Hauptové.

⁷⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 36.

⁸⁰ A. Frinta v článku publikovaném v časopise *Die Welt der Slawen* 4, 1959, s. 41-43.

Ani

Výklady původu konjunkce *ani* se téměř shodují. Druhé vydání slovníku je doplněno pouze o odkaz k heslu *ni* a k dílu *Vývoj českého souvětí*,⁸¹ ve kterém nalezneme podrobný výklad o funkci této spojky.

Antikrist

Interpretace názvu prvotně označujícího Kristova protivníka se liší doplněním výčtu moravských podob slova s expresivním zabarvením. Kromě výrazů *ancikrist*, *anciáš*, *ancejáš* a *ancibél* je v ESJČ uveden výraz *jancybel*, který je doložen v díle *Slovníček nářečí frýdlantského*.⁸² Nově jsou zde zmíněny také slovenské hovorové podoby slova *ancikrist* a *anciáš*.

Arenda⁸³

Část výkladu, která se zabývá slovenskou obdobou slova, tedy výrazem *árenda*, je v ESJČ rozšířena o další význam ze starších dob. Substantivum znamenalo kromě nájmu rovněž poddanský poplatek vrchnosti. Dokladem pro tento nový údaj je dílo *Zo slovenskej historickej lexikológie*.⁸⁴

Aspoň

Oba slovníky uvádějí staročeskou podobu slova. Jedná se o výrazy *asa poně*, *asponě*, *aspoň*. Útvar *poně* autor vysvětluje jako spojení předložky *po* a zájmeného tvaru (*n*)*je* (*ňe*).⁸⁵ Ve druhém vydání etymologii české spojky autor rozšiřuje o poznatek, že zmíněné *poně* má stejný původ rovněž ve spojení *poněvadž*.

Astrachán⁸⁶

Interpretace heslového slova je ve druhém vydání rozšířena pouze o moravskou nářeční podobu slova, výraz *astrykán*, která je doložena v díle *Podluží*.⁸⁷ Václav Machek rovněž zmiňuje paralelu v jazyce slovenském, která je totožná s českým protějškem.

⁸¹ Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*. Praha 1960.

⁸² Malý, J.: *Slovníček nářečí frýdlantského*. Radostná země 1, 1951, s. 88-90, 138-141.

⁸³ Slovo označuje roční nájemné.

⁸⁴ Blanár, V.: *Zo slovenskej historickej lexikológie*. Bratislava 1961.

⁸⁵ Jedná se o akuzativ neutra zájmena *je*.

⁸⁶ Slovo označuje kožešinu z beránků pocházejících od Astrachanu. Jedná se o oblast u Kaspického moře.

⁸⁷ Jeřábek, R. – Frolec, V. – Holý, D.: *Podluží*. Brno 1962.

Avšak

Výklad spojky *avšak* je v ESJČ doplněn pouze o odkaz k heslu *však*, který v původním vydání chybí.

4.3.1.2 Hesla pod „M“

Magar

Výklad tohoto substantiva, které označuje osla, se mění pouze v místní specifikaci výskytu. V ESJČS Machek uvádí, že se lexém objevuje u Kyjova a u Prostějova ve rčenicích „*nadřu se jak m., co su m.?*“.⁸⁸ Ve druhém vydání autor lokalizuje výskyt slova (ve zmíněném úsloví) na Moravu obecně.

Magor

Dle obou slovníků lexém *magor* pochází z chybného rozložení výrazu *fantasmagorie* („přelud“). Tuto hypotézu Machek převzal z časopisu *Naše řeč*.⁸⁹ V ESJČ autor seznamuje veřejnost s novou etymologií Karla Treimera,⁹⁰ podle které slovo vzniklo z německého výrazu vojenského slangu *Ischmagohre* („voják“).

Máchatí 1°

Etymologie verba s významem „sem tam něčím mávat“ je v ESJČ doplněna poznámkou *máchat* „šavlí, kopím“. V porovnání s ESJČS dochází ve druhém vydání k redukci výkladu. V prvním vydání Machek uvádí význam slovesa „máchat prádlo“ a zmiňuje nářeční varianty slova, a to východomoravské sloveso *čmáchat*, u Slavkova výraz *vyčmáchnót prádlo*. Tímto významem a jeho dialektismy se Machek v ESJČ zabývá podrobněji v hesle *máchatí 2°*, které jsme díky značnějším zásahům zahrnuli do podkapitoly 4.3.2.2.

Makati

Výklad slovesa s významem „hmatat“ je v ESJČ doplněn pouze o slovenské podoby *makat’* a *macat’*. V ESJČS je interpretace bohatší. Machek zde odkazuje k výkladu

⁸⁸ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 282.

⁸⁹ *Naše řeč* 18, 1934, s. 217. Autor této etymologie v časopisu není uveden. Výklad slova *magor* je zařazen do úseku „Drobnosti“, kde je zmíněna etymologie vybraných lexikálních jednotek.

⁹⁰ Treimer, K.: *Das tschechische Rotwelsch*. Heidelberg 1937, s. 32.

Václava Vážného,⁹¹ který tvrdí, že na některých místech Slovenska znamená *macna* menšího nočního motýla či můru („od *macat'*: ,ve tmě hmatající, makající, nemotorně tápající a p., anebo i mačkající, tlačící, tísnící a p.“⁹²).

Makyta⁹³

Podle obou slovníků má slovo *makyta* polský původ (polské výrazy *młokita* a *mlekita* mají totožný význam). Machek ve výkladu také uvádí slovo *rokyta* s poznámkou, že se s výrazem *makyta* rýmuje. Tímto údajem výklad v ESJČS končí. V ESJČ autor konstatuje, že by mohlo být substantivum *rokyta* s vykládaným heslovým slovem totožné. Dále objasňuje etymologii konsonantu *l* v polském lexému, který by dle Machka mohl být původní. Přítomnost souhlásky *m* vysvětluje jako adideaci k výrazu *mláka* („louže, kaluž“).

Malina

ESJČS i ESJČ uvádějí příbuznost substantiva s latinským výrazem *mōrum* („malina“). V ESJČ Machek výčet příbuzných lexikálních jednotek rozšiřuje o řecké substantivum téhož významu. Úzký vztah zde Machek spatřuje také s první částí německého slova *Maulbeere* („moruše“).

Maltazna⁹⁴

Oba slovníky uvádějí příbuzné výrazy *maltoš* („nadívaný knedlík“) a *maltaša* („štedrovečerní hrachový pokrm“). Původ těchto slov Machkovi není jasný. Ve druhém vydání je doplněno, že výraz *maltoše* Vladimír Šmilauer spojuje s německým výrazem *Mehltasche*.⁹⁵ Jak však Machek dodává, jedná se zřejmě o pouhou domněnku.

Malý

Václav Machek v obou slovnících tvrdí, že je adjektivum *malý* příbuzné se středohornoněmeckým slovem *smal* („malý, nepatrný, úzký, útlý“), dnes německé *schmal* („úzký, hubený“). V ESJČ autor uvádí další příbuzné slovo, a to kymerské *mal* („malý, lehký“). V závěru interpretace zde upozorňuje na fakt, že adjektivum *pomalý* je

⁹¹ Vážný, V.: *O jménech motýlů v slovenských nářečích*. Bratislava 1955.

⁹² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 283.

⁹³ Valašské a lašské označení pro jivu.

⁹⁴ Slovo se u nás vyskytovalo v době Josefa Jungmanna a označovalo specifické moučné jídlo..

⁹⁵ Předpokládáme, že se jedná o nějaké moučné jídlo, pravděpodobně ve tvaru taštiček (*das Mehl* ‚mouka‘, *die Tasche* ‚tašky‘).

jiného původu a odkazuje k němu. Tato interpretace není v prvním vydání slovníku zahrnuta, adverbium *pomalu* je uvedeno ve výčtu odvozených slov i s popsáním jeho etymologie.

Mámiti

V ESJČS a ESJČ Machek konstatuje, že je etymologie tohoto slova nejasná. Zmiňuje pouhou domněnku a předpokládá odvození slovesa od substantiva *mamъ*, které pochází ze staršího výrazu *manъ* („klam“). V jednotlivých interpretacích se liší odkaz k heslovému slovu. V ESJČ Machek odkazuje ke slovesu *-maniti*, zatímco ve vydání prvním ke slovesu *-manouti*.⁹⁶ Výčet jinoslovanských paralel je v ESJČ doplněn o slovenské verbum *mámit'* a adjektivum *mámivý*.

Mamlati⁹⁷

Výklady zvukomalebného slovesa *mamlati* se liší pouze drobným doplněním v přepracovaném vydání. Dle obou slovníků vznikl odvozený výraz *mamlas* přichýlením ke slovům *t'ulpas*, *lotras* ad. Machek v ESJČ tuto část interpretace doplňuje poznámkou, že je Oldřich Hujer⁹⁸ jiného názoru. Podle něj je verbum odvozeno z výrazu **mlamlas*, ve kterém se konsonant *l* ztratil disimilací. Dále se Machek v prvním i druhém vydání zabývá etymologií hornolužického výrazu *mamla* („zbabělý“). V ESJČ upřesňuje, že slovo pochází z německého substantiva *memme* („zbabělec“).

Mandrčit⁹⁹

Původ tohoto slovesa označuje Václav Machek v ESJČS i ESJČ za nejasný. Ve druhém vydání zmiňuje hypotézu Antonína Kašíka.¹⁰⁰ Podle něj by lexém mohl pocházet z německého slova *umändern* (v současné němčině „přeměnit, přepracovat, předělat“). Machek jeho výklad považuje za pochybný.

⁹⁶ Heslové slovo *-manouti* se v ESJČS nenachází. V obou slovnících je uvedeno heslo *-maniti*.

⁹⁷ Sloveso východočeského původu znamená „ocumlávat zlehka něco pysky“.

⁹⁸ Hujer, O.: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka I*. Praha 1961, s. 30.

⁹⁹ Sloveso vyskytující se na Valašsku znamená „handlit s něčím“.

¹⁰⁰ Kašík, A.: *Popis a rozbor nářečí středobečevského*. Praha 1908.

Mañas

Machek v obou slovnících konstatuje, že je původ slova nejasný. Dle výkladů Josefa Zubatého¹⁰¹ a Václava Poláka¹⁰² uvádí domněnku, že by mohlo jít o odvozeninu z křestního jména (např. Matěj). V ESJČ autor zmiňuje novou etymologii Olega Nikolajeviče Trubačeva,¹⁰³ který předpokládá, že „maňásek je kalk francouzského *marionette* (na základě toho, že toto je od Marion, zdrobněliny jména Marie)“.¹⁰⁴ S tímto názorem se ve své práci ztotožňuje také Johann Knobloch.¹⁰⁵ Machek se v etymologickém výkladu ESJČS i ESJČ zabývá rovněž přeneseným významem substantiva *mañas* („druh sportovní loďky pro jednu osobu“), které vzniklo pravděpodobně na základě podobnosti: malá loďka je vyplněna tělem jako maňásek rukou. V ESJČ autor tuto část interpretace doplňuje poznámkou, že Vladimír Šmilauer o takové souvislosti pochybuje.

Maněk

Václav Machek uvádí v obou vydáních význam tohoto západočeského a chodského výrazu „brousek v chlebě“. Výklad je v ESJČ doplněn pouze o další význam, kterým je „zákalec“.

Marast

Výklad heslového slova *marast* je ve druhém vydání rozšířen o slovenskou paralelu *marast'* a dále o rody lexikálních jednotek (*marast* i *morast* maskulinum, *marast'* femininum), které v ESJČS zmíněny nejsou. Machek se v ESJČS i ESJČ zabývá výčtem nářečních podob slova, např. hanáckým výrazem *namarastit'* („pomazat“). V ESJČ tuto část výkladu rozšiřuje o valašské verbum *marastit'* s odlišným významem („rozbít“). Tento doklad Machek převzal z nářeční monografie *Karlovické nářečí*.¹⁰⁶

¹⁰¹ Zubatý, J.: *Studie a články I*. Praha 1945, s. 318.

¹⁰² Polák, V.: *Časopis pro moderní filologii* 27, 1940/1941, s. 120.

¹⁰³ Trubačev, O. N.: *Voprosy jazykoznanija* 7, 1958, s. 135.

¹⁰⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 350.

¹⁰⁵ Knobloch, J.: *Zeitschrift für Slawistik* 7, 1962, s. 300.

¹⁰⁶ Svěrák, F.: *Karlovické nářečí*. Praha 1957.

Margarit¹⁰⁷

Etymologický výklad tohoto staročeského slova řeckého původu je v obou slovnících téměř shodný. V ESJČ je interpretace doplněna pouze tvrzením, že „sem patří též slc. *margarit* druh vápenaté slídy perlového lesku.“¹⁰⁸

Mariáš¹⁰⁹

Oba slovníky uvádějí, že bylo slovo přejato z maďarského výrazu *máriás* a že byla na minci vyražena Panna Marie. Ve druhém vydání Machek tyto údaje doplňuje a tvrdí, že byl maďarský lexém odvozen od propria *Mária*. Zde odkazuje Václav Machek k výkladu maďarského lingvisty Bély Sulána.¹¹⁰

Martalaus¹¹¹

Výklady tohoto staročeského výrazu se téměř shodují. V ESJČ je interpretace substantiva doplněna pouze o odkaz k dalším tvarům slova a k historickým zprávám, o kterých pojednává Vincent Blanár ve svém díle.¹¹²

Máry

ESJČS i ESJČ uvádějí, že bylo slovo přejato z německého výrazu *Bahre* téhož významu. Václav Machek v ESJČ závěr interpretace doplňuje a odkazuje k výkladu Olega Nikolajeviče Trubačeva,¹¹³ podle kterého kořen slova *mar-* pochází z **mōr-* od slovesa *mříti*. Tuto interpretaci však Machek považuje za mylnou. Výčet jinოსlovanských paralel autor v ESJČ rozšiřuje o slovenský lexém *máry*.

Máslo

V obou interpretacích se dozvídáme, že praslovanský výraz *maslo* vznikl s největší pravděpodobností ze substantiva *maz-slo* (< *mazati*). Drobnou odchylku jsme zjistili ve vysvětlení původu slova. V ESJČS Machek stručně uvádí: „Bylo však původně mazáno

¹⁰⁷ Substantivum označuje perlu.

¹⁰⁸ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 352.

¹⁰⁹ Slovo označovalo dvoutolar, který se razil v době Marie Terezie.

¹¹⁰ B. Sulán v článku publikovaném v časopisu *Publicationes Instituti philologiae Slavicae universitatis Debreceniensis* 34, s. 14. Rok vydání tohoto periodika se nám nepodařilo dohledat.

¹¹¹ Substantivum znamená „turecký záškodník, přepádávající ze zálohy (odtud vůbec loupežník).“ Viz Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 352.

¹¹² Blanár, V.: *Jazykovědný časopis* 13, 1962, s. 82.

¹¹³ Nikolajevič, O. N.: *Zeitschrift für Slawistik* 3, 1958, s. 675.

nejen na chléb, ale i na vlasy...“¹¹⁴ V ESJČ údaj upřesňuje: „Tomu odvození je třeba rozumět tak, že máslo sloužilo zprvu jen jako mast na tělo, především na vlasy...“¹¹⁵ Dále autor doplňuje, že je situace podobná také u Germánů, jelikož starohornoněmecký název másla *ancho* je příbuzný s latinským substantivem *unguentum* („mast“). Zde Machek odkazuje k dílu *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*.¹¹⁶ Výklady se v obou vydáních věnují také etymologii názvu hříbu máselníku, který byl takto pojmenován proto, „že jeho dužina je žlutá jako máslo, ale jistě i proto, že staří jimi též mazali vozy místo skutečného mazu...“¹¹⁷ V ESJČS Machek uvádí, že o stejné situaci na Slovensku svědčí Rudolf Bednárík.¹¹⁸ V ESJČ toto podotknutí chybí.

Masopust

Podle obou slovníků se jedná o církevní termín změněný lidovou etymologií (výraz **męso-postb* znamenající ‚půst od masa‘ se mylně spojil s verbem *pustiti* a slovo *masopust* se chápalo jako ‚maso je dovoleno‘ nebo ‚maso se musí opustit na konci ostatků‘). Zde Machek výklad v ESJČ doplňuje a tvrdí, že v tomto případě by se jednalo o kalk italské lexikální jednotky *carneleva* (> *-vale*) s významem ‚maso odlož‘. Ve vydání prvním není změna významu objasněna. V ESJČ Machek, na rozdíl od ESJČS, konstatuje, že nový výraz ve slovenštině *masopust* (dříve *fašiangy*) pochází z českého jazyka.

Med

V etymologickém výkladu substantiva *med* Machek v ESJČS uvádí slovenské paralely *mäd* a výraz *medokýš* („kyselka“). V ESJČ zmiňuje slovenské substantivum *med* v rámci výčtu jinოსlovanských paralel. Závěr výkladu je zde obohacen o čínskou paralelu *mi* a o poznatek Johannese Karlgrena,¹¹⁹ že původně byl pravděpodobně výraz *miet*.

¹¹⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 287

¹¹⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 353.

¹¹⁶ Hoops, J.: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Strasbourg 1911-1919.

¹¹⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 287.

¹¹⁸ Bednárík, R.: *Duchovná a hmotná kultura slovenského ľudu*. Martin 1943, s. 188.

¹¹⁹ Václav Machek neodkazuje k žádnému konkrétnímu dílu, ve kterém je tato informace sdělena.

Medle¹²⁰

Etymologický výklad tohoto archaismu se liší pouze v závěru interpretace. Václav Machek v ESJČ odkazuje k výkladu Olega Nikolajeviče Trubačeva,¹²¹ který předpokládá, že je výraz *medle* kalk německého výrazu *meinetwegen* („kvůli mně, pro mě“).

Mědlice

Výklad substantiva označujícího přístroj na lámání lnu, je v ESJČS upřesněn poznámkou, ve které Machek upozorňuje na fakt, že na konopí se používají trdlice. Ve druhém vydání je interpretace doplněna o výraz *mědlit*, v boskovickém nářečí *mnědlit*¹²² („bít“), který byl humorně změněn na *mydlit* s totožným významem. Autor zde odkazuje k heslu *mýdlo*.

Merenda

Machek se v ESJČS a ESJČ podrobně zabývá různými významy substantiva *merenda* (např. „druh zábavy“, v jihočeském dialektu „pomazánka z borůvek“, na Moravě „býlí“ a „omáčka z vařených švestek či hrušek“, valašské označení pro jídlo na cestu). Tvrdí, že lexém pochází z pozdně latinského slova *merenda* („výslužka, odpolední svačina, večeře“ z latinského slovesa *mereo* „zasluhuji si“). Sémantika výrazu se v Čechách posunula k zábavě. Jedním z významů slova na Moravě a Slovensku je také „brynda, omáčka“. Václav Machek v ESJČS připouští, že by se mohlo jednat o slova jiného původu, např. odvozená ze slovesa *meridzat*.¹²³ V ESJČ již tuto hypotézu neuznává za možnou a v poznámce uvažuje o žertovné obměně substantiva *brynda*. Kromě těchto odchylek je výklad totožný.

¹²⁰ Jedná se o archaismus, který ve staročeštině znamenal „co se týká mé osoby, (prosim...)“ nebo „za sebe za svou osobu (prosim...)“ a vskutku stávalo vedle *prosim* nebo podobného slova, třeba i nevyčteného, tj. v přáních, otázkách apod.“ Viz Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 357.

¹²¹ Trubačev, N. O.: *Voprosy jazykoznanija* 7, 1958, s. 135.

¹²² Doklad viz Svěrák, F.: *Boskovické nářečí*. Brno 1941.

¹²³ Verbum znamená „přežvykovat“. V ESJČ toto heslové slovo není.

Mezek

Výklady v obou slovnících obsahují mnoho jinoslovanských paralel. V závěru interpretace Machek tvrdí, že je původ těchto slov dosud nejasný. V ESJČ konstatuje, že „někteří předpokládají původ ilyrský.“¹²⁴

Mincíř

Drobnou odchylku u tohoto substantiva označujícího „závěsné zařízení k vážení“¹²⁵ jsme zaznamenali v heslovém slově samotném. V ESJČS je uvedeno heslo *mincír*, v ESJČ dnešní spisovná podoba slova, výraz *mincíř*. Výklad se liší pouze údajem o místě výskytu moravské nářeční podoby *vinciř*. V ESJČS a ESJČ Machek konstatuje, že se lexém objevuje u Boskovic. V ESJČ je navíc doložen výskyt substantiva na Šumpersku. Dále je zde interpretace doplněna o odkazy k nářečním monografiím, ve kterých je dialektismus zaznamenán.¹²⁶

Mitražit

Oba slovníky uvádějí, že sloveso z hornáckého dialektu s významem ‚promářit čas, zahálet‘ pochází z polského výrazu *mietrzyć*. Rozdíl mezi výklady je dán zejména zaměřením slovníků. V ESJČS Machek uvádí výraz *mitrha* ze slovenského nářečí včetně několika jeho významů (‚loudavý kůň, herka‘ nebo ‚pomalý selský vůz‘). Dále zde autor konstatuje, že polské sloveso patří do rodiny k *mítvať*. Tyto údaje jsou v ESJČ vynechány.

Ml(u)no

Tento název pro elektřinu byl vytvořen Josefem Svatoplukem Preslem „na základě padělané glosy v *Mater verborum*; bylo v odborném jazyce (má je ještě Kodým 1864), ale vlivem Šafaříkovy terminologie 1853, která je nepřijala, vymizelo.“¹²⁷ Výklad je v ESJČ doplněn informací, že adjektivum *mlnový* dosud užívá Ozeť Kalda.¹²⁸ Dle ESJČS je ve slovenských nářečích výraz *mluno* stále živý, je však třeba to zjistit. V ESJČ již Machek konstatuje, že se na Slovensku toto substantivum vyskytuje u několika

¹²⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 362.

¹²⁵ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha 2006, s. 180.

¹²⁶ Svěrák, F.: *Boskovické nářečí*. Brno 1941; Rýznar, V.: *O řeči severomoravských hraničářů*. Olomouc 1932.

¹²⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 369.

¹²⁸ Josef Kalda (1871-1921), uměleckým jménem Ozeť Kalda, byl spisovatel a básník valašského lidu.

starších spisovatelů a odkazuje ke *Slovníku slovenského jazyka*,¹²⁹ kde je výraz zachycen.

Moldán(k)y¹³⁰

Oba slovníky uvádějí, že je slovo odvozeno z názvu země Multany. Jediným rozdílem mezi vydáními je geografická nepřesnost v ESJČS. Zde Machek tvrdí, že je Multana část Rumunska. V ESJČ autor již správně konstatuje, že se jedná o Multánsko, rumunsky Moldávii.

Morny¹³¹

Machek v obou slovnících konstatuje, že etymologie tohoto západomoravského výrazu, který označuje prosnou kaši s krupicí, není jasná. V ESJČ usuzuje, že by snad substantivum mohlo pocházet z německého slova *Schmarren*, které mj. znamená trhanec (,sladký pokrm‘).

Mořiti 2°

Výklad se liší pouze ve vysvětlení významu verba. Dle ESJČS sloveso znamená „napouštěti dřevo nebo i jiné hmoty jistými chemikáliemi“,¹³² v ESJČ Machek význam zpřesňuje a uvádí, že se jedná o napouštění dřeva nikoli jistými, ale čistými chemikáliemi.

Muňa¹³³

Interpretace heslového slova *muňa* se ve slovnících odlišuje údajem o místě výskytu dialektismu *mrňa*. Dle ESJČS se substantivum objevuje u Kyjova, dle ESJČ u Kyjova i Prostějova. Machek v obou vydáních uvádí, že slovo pravděpodobně vyjadřuje huhňavé mluvení. V ESJČ je výklad doplněn o hypotézu Bély Sulána.¹³⁴ Tvrdí, že původní podobou lexému byl výraz *moňa* pocházející z maďarského substantiva *mony* (,pyj‘). Tuto etymologii Machek považuje za chybnou.

¹²⁹ *Slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1959-1965.

¹³⁰ Substantivum znamená ,hudební dechový nástroj z řady píšťal‘.

¹³¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 305.

¹³² Tamtéž.

¹³³ Substantivum znamená ,nemluvný, přihlouplý člověk‘.

¹³⁴ Sulán, B.: *Studia Slavica* 3, 1957, s. 291.

Mýval

Dle obou slovníků byl výraz vytvořen Janem Svatoplukem Preslem po vzoru německého lexému *Waschbär*. Výklad je v ESJČ doplněn pouze údajem, že slovenské substantivum *mýval* pochází z jazyka českého.

4.3.1.3 Hesla pod „Ž“

Žábra

Výklad je v ESJČS i ESJČ téměř shodný. Interpretaci v ESJČ Machek doplnil pouze o plurál slovenského substantiva *žiabre* od domácího výrazu *žiabra* a o ruskou a ukrajinskou paralelu *žábra*. Druhé vydání naopak uvádí vedle lexikální jednotky *žiabra* podobu *ziabra* s poznámkou, že ukrajinská paralela slova je též *zjabra*. Tento údaj se v obou slovnících liší.

Žalm

Drobné odchylky způsobené určením slovníků jsou zřejmé v úvodu výkladu. V prvním vydání Machek tvrdí, že slovo spolu s polskou paralelou *żalm* pochází ze starohornoněmeckého substantiva *salm*. V ESJČ vykládá etymologii lexému téměř shodně, pouze místo polské varianty zmiňuje slovenské slovo *žalm*. Výklad zaměřený na odvozeninu *žaltář* se liší pouze přítomností slovenské obdoby *žaltár* ve druhém vydání.

Žár

Výklad tohoto substantiva se liší jednak určením slovníku (v ESJČS Machek odkazuje na polské slovo *żarzyć*,¹³⁵ které souvisí se slovenským lexémem *žiarit'*,¹³⁶ od slova *žár* odvozeného) a jednak rozšířením výkladu v ESJČ. Zde Machek uvádí, že slovo *požárník* je nově „zavedeno podle ruštiny jako oficiální název hasiče z povolání (poněvadž slovo *hasič* dostávalo nádech poněkud posměšný).“¹³⁷ Autor konstatuje, že specifické moravské substantivum *požárník* označuje toho, „kdo se usídlil v lese na místě *po žáru* upraveném.“¹³⁸ Toponymum *Žďár* vzniklo podle Machka z místního

¹³⁵ V překladu ‚rozpalovati‘.

¹³⁶ V překladu ‚pražiti‘ nebo ‚opékati‘.

¹³⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 722.

¹³⁸ Tato „moravská“ etymologie je v obou slovnících.

označení z *žáru* > *žd'áru*.¹³⁹ Tuto část výkladu autor v ESJČ vypustil, jelikož zahrnul slovo *žd'ár* do nového materiálu hesel.

Žblunk

Kromě moravského verba *žblu-chat*, uvedeného v obou slovnících, Machek výklad v ESJČ doplňuje o další moravské sloveso *žblůnat*. V přehodnoceném výkladu odkazuje na heslové slovo *bublina*, které podle něj se slovem *žblunk* úzce souvisí.

Ždátí¹⁴⁰

Etymologický výklad slovesa *ždátí* se liší pouze redukcí, ke které při úpravách slovníku došlo. ESJČS i ESJČ uvádějí, že je slovo příbuzné s výrazy litevskými (*geidžiù*, *geĩsti*¹⁴¹) a lotyšskými (*gàidu*, *gaidīt*¹⁴²). Machek v ESJČ vypustil závěrečnou část výkladu uvedenou v ESJČS, ve které rozvíjí tvrzení, že „*geid-* se dá spojit s *ged-* (v. *žádati*) pomocí druhotného ablautu.“¹⁴³

Ždímati

Jedinou odchylku mezi interpretacemi jsme zaznamenali díky rozdílnému určení slovníků. V ESJČS, na rozdíl od vydání druhého, Machek uvádí slovenskou variantu *žmýchat'* a upozorňuje na mylné užívání slovenské podoby verba *žmýkat'*, tedy na výrazy *žmíkat'* a *šmíchat'*.

Že 1°

Výklad zesilovací částice je v upraveném vydání doplněn o poznatek, že „u příslovčí a zájmen mělo asi význam ‚právě‘“.¹⁴⁴ Zde Machek odkazuje k dílu *Syncope in Greek and Indo-European and the nature of Indo-European accent*¹⁴⁵ a uvádí konkrétní příklad na ruštině: „*tam že* = in the same place“.¹⁴⁶

¹³⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 591.

¹⁴⁰ Verbum znamená ‚čekat někde‘ nebo ‚čekat toužebně na něco‘.

¹⁴¹ Verbum znamená ‚toužit‘.

¹⁴² Verbum znamená ‚čekat‘.

¹⁴³ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 591.

¹⁴⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 723.

¹⁴⁵ Szemerényi, O.: *Syncope in Greek and Indo-European and the nature of Indo-European accent*. Napoli 1964.

¹⁴⁶ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 723.

Žebřík

V ESJČ můžeme, na rozdíl od ESJČS, ve výkladu substantiva *žebřík* pozorovat doplněné paralely *rebrík* ze slovenského jazyka a *rěbl* z dolní lužičtiny. Obě vydání uvádějí, že byl lexém odvozen od výrazu *žebro*. Původně se jednalo o žebřík jednožerďový, tzv. cikánský žebřík, *ostrev*.¹⁴⁷ Vysvětlení původu slova na základě vnější podobnosti doplňuje Machek v ESJČ odkazem k obrázku v článku „ostrev“. Poslední dodatek výkladu v ESJČ se týká slovenských názvů pro kapradí *vlčí rebro*, *hadie rebríky*. Autor vysvětluje pojmenování rostliny podle toho, že má zpeřené listy jako zmíněná *ostrev*.

Žehrati

Interpretace heslového slova je v ESJČS rozšířena pouze o východočeskou paralelu *škehrat* a odkaz k heslu *žráti* 2°.

Žejbrovat¹⁴⁸

Heslo je ve druhém vydání doplněno o přenesený východočeský význam slova, který je „točiti řešetem při čištění obilí“,¹⁴⁹ a o doklad z moravskoslovenského nářečí *žajbro*. Při úpravách došlo rovněž k redukci výkladu. V ESJČ Machek vypustil zmínku o slovesech *žimrovať*, *žebrovat* (,jíst‘) a *sežibrovat* (,sníst s chutí‘) z moravských nářečí i odkaz ke slovu *podsívat*.

Žejdlík

Výklady tohoto substantiva jsou téměř shodné, liší se pouze doplněním paralely z moravskoslovenského nářečí *židlik*, která je uvedena ve vydání druhém.

Železo

Etymologické výklady slova se navzájem liší uvedením rozdílné paralely z bulharštiny. V ESJČS je ve výčtu jinოსlovenských jazyků zaznamenán bulharský výraz *želězo* shodný se staroslověnštinou. Novější vydání však uvádí substantivum *željaza*. Mezi další doklady patří v ESJČ slovenský lexém *železo*. Slovinský protějšek *železo* je zde

¹⁴⁷ Přesněji se jedná o „slabší zhruba okleštěný kmen s pahýly větví; drvo s příčkami, jehož se používalo při útoku (ke zlézání hradeb [...])“ Viz *Průruční slovník jazyka českého*. Praha 1938-1940, s. 1180.

¹⁴⁸ Slovo ve východočeském a jihovýchodočeském dialektu znamená „čistiti obilí pomocí žejbrovny (truhlíku s obilím upevněného na stěně ve výši hlavy; z něho teklo zrní korýtkem přes různé hustá obdélníková sítká, ...“ Viz Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 724.

¹⁴⁹ Tamtéž.

však, na rozdíl od vydání původního, vypuštěn. Václav Machek na konci výkladu v ESJČ dodává, že se příbuzná slova citují dokonce na Kavkazu. Zmiňuje jazyk *dido*,¹⁵⁰ ve kterém slovo *ger* nese význam ‚železo‘, rutulsky je to pak výraz *jilag*. Zde Machek odkazuje k dílu Karla Treimera.¹⁵¹

Želír¹⁵²

Etymologický výklad tohoto hesla Machek v ESJČ, v porovnání s ESJČS, zredukoval. V obou slovnících se uvádí, že má slovo původ v latinském substantivu *solārium* (> středohornoněmecké *sölre*), pouze v ESJČS výklad pokračuje tím, že *solārium* je ‚od *sol* slunce, tedy ‚výslunní‘.¹⁵³

Žemně¹⁵⁴

Etymologii slova Václav Machek v upraveném vydání doplnil o výraz *žmen* pocházející z jihovýchodočeské oblasti, který je specifický svou příslušností k mužskému rodu. V obou slovnících se autor zmiňuje o jihočeské paralele *hřbín* vzniklé po hláskových změnách. V ESJČ autor tento údaj dále rozvádí a tvrdí, že slovo *hřbín* vzniklo z výrazu **žbín*, který je uveden v *Příručním slovníku jazyka českého*.¹⁵⁵ Výklad je dále obohacen o adjektivum *žemněný*, doložené v díle *Jazyk knih černých, jinak smolných*.¹⁵⁶ Kromě slovenské paralely *žmeň*, která je uvedena v obou slovnících, je v ESJČS zahrnuta rovněž slovenská varianta slova, výraz *žmienka*.

Žerd'

Výklady původu slova se téměř shodují. V ESJČ Václav Machek navíc uvádí pouze domněnku, že tu snad byla ‚pradávná kontaminace se slovem, kterému by odpovídalo lit. *viridis* t/v.¹⁵⁷ V ESJČ je u slovenské paralely *žrd'* nově doplněn také výskyt slova v moravskoslovenském dialektu, který u dané nářeční varianty první vydání nezmiňuje.

¹⁵⁰ Patří mezi severovýchodní kavkazské jazyky.

¹⁵¹ Treimer, K.: *Ethnogenese der Slawen*. Wien 1954, s. 73.

¹⁵² Slovo znamená ‚pavlač, síň, půda nad stropem‘ nebo ‚půdní světlina‘.

¹⁵³ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 593.

¹⁵⁴ Slovo znamená ‚svazek ze dvou hrstí vytřeného lnu‘. Viz tamtéž, s. 725.

¹⁵⁵ *Příruční slovník jazyka českého*. Praha 1935-1957.

¹⁵⁶ Oberpfalcer, F.: *Jazyk knih černých, jinak smolných*. Praha 1935, s. 238.

¹⁵⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 726.

Žernov¹⁵⁸

Vydání druhé obsahuje navíc lašskou paralelu *žarňa*, kterou autor dokládá *Slovníkem středoopavského nářečí*.¹⁵⁹ Doplnění pozorujeme rovněž u vysvětlení gramatického čísla. První vydání uvádí, že se jedná o starobylý plurál s poznámkou, že i když se skládá *žernov* ze dvou věcí, o duálu neuvažujeme. Tuto část Václav Machek ve druhém vydání rozvíjí a tvrdí, že sice jde o dva kameny, „ale snad se berou v úvahu další části: podstavec a žerd’...“¹⁶⁰ Část výkladu, která se zabývá pojmenováním pro jednotlivý kámen, je v ESJČ doplněna moravskoslovenskou podobou *žrnov*, kterou Machek dokládá dílem *Slovník nářečí mistříckého*.¹⁶¹

Žert

Slovo pochází ze středohornoněmeckého verba *sërten* (,šalit, klamat‘). Ve staročestně sloveso *žertovati* neslo význam ,klamati‘. V obou slovnících však Machek zmiňuje pozdější významové spojení slov *žert* a *žertér* (v novější vydání Machek doplňuje poznámku, že „Holeček má i fem. *žertyrka*“¹⁶²) s německým slovem *Scherz* (,žert, legrace, vtip‘). V ESJČ se autor odvolává na Hanse Holma Bielfeldta,¹⁶³ podle kterého *žert* rozhodně nemá původ v středohornoněmeckém a novohornoněmeckém *Scherz* (*scherzen*).

Žezulka

Výklad slova *žezulka* se v obou vydáních z velké části shoduje. Výčet odvozených tvarů je v ESJČ rozšířen pouze o novočeskou variantu *žež(h)ule*, doloženou z *Příručního slovníku jazyka českého*.¹⁶⁴ Baltské protějšky k praslovanskému výrazu *žegъzula* jsou z litevštiny (*gegužė*), lotyštiny (*dzeguze*) a staropruštiny (*geguse*). Vznikly ze zvukomalebného citoslovce *gegu*. Slovanský základ slova *žegъ-* Václav Machek přisuzuje slovesu *zváti* (,volat‘). Další možností, uvedenou pouze v ESJČ, je vidět tu „kořen *guž/gъz* s reduplikací *ge-*“.¹⁶⁵ Toto *guž-* pak můžeme sledovat v litevském slově *gūžas* (,čáp‘) či polském *giez* (,ovád‘). Tento názor převzal Machek od Olega

¹⁵⁸ Slovo znamená „ruční mlýn, složený ze 2 kamenů, v dřevěném podstavci (dosud známý na Valašsku).“ Viz tamtéž.

¹⁵⁹ Lamprecht, A.: *Slovník středoopavského nářečí*. Ostrava 1963.

¹⁶⁰ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 726.

¹⁶¹ Malina, I.: *Slovník nářečí mistříckého*. Praha 1946.

¹⁶² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 726.

¹⁶³ Bielfeldt, H. H.: *Die deutschen Lehnwörter im Obersorbischen*. Leipzig 1933, s. 306.

¹⁶⁴ *Příruční slovník jazyka českého*. Praha 1938-1940.

¹⁶⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 726.

Nikolajeviče Trubačeva¹⁶⁶ a dodává, že je sotva správně. Výklad heslového slova je v ESJČS bohatší díky jeho širšímu určení. Machek v části výkladu o synonymu *kukačka* ze zvukomalebného *kukati* zmiňuje, že slovenské substantivum *kukačka* „je ojediněle i noční motýl nebo nějaký zvláštní motýl denní...“¹⁶⁷ Zde odkazuje k Václavu Vážnému.¹⁶⁸

Žibuľa

Etymologie moravskoslovenského pojmenování pro husu vzniklého z vábící interjekce *žiba-žiba*, je v ESJČ doplněna pouze o odkaz k heslu *šiba*.

Židký¹⁶⁹

Výklad adjektiva *židký* je ve druhém vydání doplněn o další příbuznost. Oba slovníky uvádějí vztah s litevskými slovy *giēdras*, *giedrūs* („jasný,¹⁷⁰ čistý, průhledný“¹⁷¹) a *skaidrūs* („jasný“¹⁷²). V ESJČ vidí Machek souvztažnost také s německým lexémem *heiter*, který znamená rovněž „jasný“ ve spojitosti s počasím.

Židle

Výklady lexikální jednotky *židle* se téměř shodují. V novějším vydání Machek interpretaci doplňuje dvěma paralelami slova, a to jihočeským výrazem *židla* a lašským slovem *žydla*. Toto substantivum je doloženo ve *Slovníku středoopavského nářečí*.¹⁷³

Žilavý¹⁷⁴

Původ hornáckého dialektismu *žilavý* je pro Václava Machka nejasný. V ESJČ je výklad rozšířen o moravský výraz *žgrlit*, který spolu s ruským nářečním pojmenováním *žgil'* („skrblík“) s adjektivem *žilavý* patrně souvisí.

¹⁶⁶ Trubačev O. N.: *Kratkije soobščeniija Instituta slavjanovedeniija* 25, s. 99. Rok vydání této publikace nám není znám.

¹⁶⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 594.

¹⁶⁸ Vážný, V.: *O jménech motýlů v slovenských nářečích: studie sémasiologická se zřetelem jazykově zeměpisným*. Bratislava 1955.

¹⁶⁹ Slovo znamená „řidký, měkký“ ve spojitosti s tekutinami nebo kaší.

¹⁷⁰ Ve významovém spojení s nebem.

¹⁷¹ Ve významovém spojení s tekutinami.

¹⁷² Ve významovém spojení s počasím.

¹⁷³ Lamprecht, A.: *Slovník středoopavského nářečí*. Ostrava 1963.

¹⁷⁴ Slovo znamená „lakomý“.

Žír¹⁷⁵

Změna v etymologickém výkladu tohoto slova spočívá ve výčtu jinოსlovanských jazyků. V ESJČ je interpretace doplněna o slovenské adjektivum *žírny*. Oba slovníky uvádějí, že je substantivum příbuzné s řeckým výrazem znamenajícím zelené krmivo, s přezentem ‚ženu dobytek na pastvu‘ a s litevským výrazem *gylė* (‚žalud‘). Údaj na konci výkladu v ESJČS, že rumunské slovo *jir* (‚bukvice‘) pochází ze slovanštiny, je ve druhém vydání obohacen o maďarskou paralelu *zsir* téhož významu.

Žíti¹⁷⁶

Etymologický výklad tohoto verba je v přehodnoceném vydání rozšířen o odkaz ke slovu *pražnec*, které má rovněž vokalizaci podle *žence* (chodská varianta slova *žnec*). V závěru interpretace je doplněn výčet příbuzných výrazů o staroirské verbum *for-ben* (‚řezat‘).

Žíti

Interpretace verba *žíti* se ve slovnících téměř shoduje. V ESJČ najdeme navíc pouze slovenské verbum *ožiť* (‚okřát, vskřísit se‘) a odvozené adjektivum *záživný*. V obou vydáních jsou uvedeny odvozeniny *užiti*, *užitek*, *požitek*. Tato část výkladu je v ESJČ doplněna odkazem k heslu *půjčiti*, na rozdíl od ESJČS, kde autor odkazuje k heslu *pažit*.

Žito

Etymologický výklad Machek v ESJČ doplňuje geografickým zpřesněním. Ve výčtu různých významů substantiva uvádí, že u Rusů *žito* znamená jednak ‚rež‘, ale také ‚místa na severu i ‚ječmen‘, též sch. nář. *žito* = ječmen.¹⁷⁷ V obou slovnících je uvedeno, že slovo pochází od verba *žíti*. V přepracovaném vydání autor doplňuje výklad o odkaz ke Karlu Treimerovi,¹⁷⁸ podle kterého slovo vzniklo z baskického substantiva *zitu* (‚žito‘). V tomto případě by se jednalo o slovo praevropské.

Žízeň

Ve výkladu ESJČ Machek dodává, že substantivum *žízeň* ženského rodu se na některých místech ve Slezsku skloňuje jako maskulinum. Machek interpretaci v ESJČ

¹⁷⁵ České a slovenské slovo znamená ‚krm pro zvířata‘.

¹⁷⁶ Ve významu ‚žnout‘.

¹⁷⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 728.

¹⁷⁸ Treimer, K.: *Ethnogenese der Slawen*. Wien 1954.

dále doplňuje odvozeninami, adjektivem *žíznivý* (ve staročestně *žiezlivý*) a verbem *žíznit* a slovenskými archaickými paralelami odvozenými z českého jazyka, slovy *žízeň*, *žíznivý*, *žíznit*. Zmínka o specifickém moravském pojmenování *žízek* pro nenasytu a lakomce, uvedená v ESJČS, je v přepracovaném vydání vynechána.

Žlab

Ve výčtu nářečních podob substantiva *žlab* v ESJČS je zahrnut slovenský výraz *žleb* vyskytující se také v hanáckém, chodském a jihočeském dialektu. V ESJČ se v tomto výčtu místo substantiva *žleb* objevuje slovenský lexém *žlab*. Část výkladu, která se týká etymologie slova *žleb*, je v ESJČ doplněna. Kromě poznatku, že výraz pochází „z psl. *želbъ* < **gelbh-*, jež patrně souvisí s *gъlb-* v sln. *golbiti* vyhloubiti...“¹⁷⁹ je v přepracovaném výkladu zastoupeno norské slovo *golf* („mořský záliv“), které má s praslovanskou podobou podle Machka taktéž užší vztah.

Žluč

Výklad je v ESJČ rozšířen pouze o lašskou podobu slova *žult*, kterou dokládá Josef Malý¹⁸⁰ a dále o variantu z moravskoslovenského nářečí *žut*, na kterou poukázal Ignát Malina.¹⁸¹

Žluknouti

Výklad původu tohoto verba, které pochází z výrazů *jelъkъ*, *jbъkъ* (> moravský výraz *zliknúť* „smrádnout, hořknout“) s významem „hořký, zkažený“, obsahuje v obou slovnících doklady z ruštiny (*jělkij*) a polštiny (*jelki*, *ilki*) mající význam „žluklý“. V ESJČ Machek prezentuje doplněný údaj, že „příbuzno je starší kymr. *il* kvas, kvasidlo (angl. ferment).“¹⁸² Výčet příbuzných slov se dále v obou slovnících shoduje.

Žluna

Výklad je v ESJČ obohacen o latinský název *žluny* (žluna = pták „picus“). Moravský nářeční výraz *žuna* je zde upřesněn poznámkou, že přítomný vokál *u* pochází z původního *l*. Část výkladu, která se zabývá praslovanským výrazem *žьlna* (od **gil-*) a litevskými slovy *giliù*, *gilti* s významem „bodat, píchat“ „(všichni datlovití ptáci klovojí

¹⁷⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 729.

¹⁸⁰ Malý, J.: *Slovníček nářečí frýdlantského*. Radostná země 1, 1951, s. 88-90, 138-141.

¹⁸¹ Malina, I.: *Slovník nářečí mistříckého*. Praha 1946.

¹⁸² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 729.

do kůry a trouchnivého dřeva, hledající červy, viz i výklad datel)“¹⁸³ je v novějším vydání doplněna o doklad z řečtiny. Ten pochází od *kel-* „(což je neznělá forma kořene *gel-*), které je v našem *kláti*.“¹⁸⁴

Žlutý

V obou vydáních Machek uvádí nářeční odvozeninu *žloudek*, která je specifická pro východočeský a chodský region. V ESJČ je výklad doplněn o další místo výskytu, substantivum se objevuje rovněž na Podřipsku.¹⁸⁵ Mezi další rozdíly patří vypuštění poznámky z ESJČS, která se týká vloženého *-en-* ve slovech *požloutenica*, *žltenica*, *žltenka* a d. Machek zde poukazuje na to, že slovo *zlátenica* je jiného původu. Tyto údaje v ESJČ chybí.

Žminda

Etymologický výklad tohoto názvu rostliny přejatého Janem Svatoplukem Preslem z německého slova *Schminkbeere* do polštiny a posléze do českého jazyka, je v ESJČ doplněn údajem, že hornolužický výraz *žminda* pravděpodobně pochází z češtiny.

Žmoliti

ESJČS i ESJČ uvádějí moravské varianty slova, dialektismy *u-žmálat* a *u-žmachlat*. Ve druhém vydání je výklad doplněn o výraz *u-žmuchlat* s poznámkou, že přítomný prefix *u-* má původ ve slově *muchlati*. Na rozdíl od ESJČS, kde je slovenská paralela *žmolchovať*, dokládá ESJČ výraz *žmolit*.

Žmukati¹⁸⁶

Výklad tohoto substantiva je v přepracovaném vydání doplněn o paralelu *čumkaťsja* z ruského nářečí. Tento poznatek je doložen výkladem Maxe Vasmera.¹⁸⁷ Výčet moravských synonym slova je v ESJČ rozšířen o výraz *žmikaná*.

¹⁸³ Tamtéž.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 730.

¹⁸⁵ Tento mikroregion se nachází na území Ústeckého a Středočeského kraje.

¹⁸⁶ Sloveso znamená ‚mít zavřené oči při hře na schovávanou a čekat, až se ostatní schovají‘, slovo se užívá také ve spojitosti se hrou slepá bába.

¹⁸⁷ Vasmer, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch* 3. Heidelberg 1953-1957, s. 355.

Žok

V obou vydáních je uvedena moravská a slovenská paralela *žoch*. Machek v ESJČ vysvětluje přítomný konsonant *-ch* a dodává, že je pravděpodobně podle slova *měch* (‘pytel’).

Žralok

V ESJČ je výklad doplněn pouze o poznatek, že slovo *žralok* ve slovenštině pochází z jazyka českého.

Žráti

Drobné odchylky mezi výklady pozorujeme zejména díky určení slovníků. V ESJČ je uvedena východoslovenská obdoba slova, výraz *žrec*. Ve vydání druhém je slovenština zahrnuta ve výčtu jinoslovanských jazyků. Jsou zde zmíněny základní tvary, přezens *žere* a infinitiv *žrat’*. Část výkladu, která se týká zobecněného významu pro ‘polykat, pohlcovat’ (jídlo nebo pítí),¹⁸⁸ v ESČS pokračuje odkazem k heslům *hrdlo* a *zřídlo*.

Žufan

Na rozdíl od prvního vydání, kde autor etymologii slova uvádí (z německého nářečního tvaru *schufen*), ve vydání druhém odkazuje k heslu *šouf*, kde je původ slova vyložen.

Žúr¹⁸⁹

Výklad moravkoslovenského lexému, který dříve na Moravě označoval polévku v Čechách zvanou kyselo, je v ESJČ doplněn pouze o moravskou podobu slova *žour* a o slovenskou paralelu *žúr*, která se shoduje s pojmenováním českým. V ESJČS Machek, na rozdíl od druhého vydání, odkazuje k heslu *žahour*.¹⁹⁰

Žvápat¹⁹¹

U výkladu slova *žvapati*, které ‘má náležité iterativní dloužení v kořeni (*ā* proti lit. *a*¹⁹²); *ž* je buď prostá zesilovací předpona nebo *ž-* od *žvátí*’,¹⁹³ nacházíme jediný rozdíl. V novějším vydání Václav Machek odkazuje k heslu *žampusta*.

¹⁸⁸ Dodnes můžeme tuto dvojitost pozorovat v českém výrazu *ožrat se* (‘opít se’).

¹⁸⁹ Slovo znamená ‘bahno, kal, sedlina v tekutinách, kalné pivo’.

¹⁹⁰ Slovo se vyskytuje na jihu Čech a označuje kaši ze švestek, borůvek či jahod. Pravděpodobně se jedná o obměnu výrazu *žúr*.

¹⁹¹ Slovo znamená ‘mluvit zbytečnosti’.

4.3.2 Doplnění, redukce (popř. zpřesnění) podstatné části hesla

U některých heslových slov v ESJČ jsme, v porovnání s ESJČS, zaznamenali doplnění, redukci, výjimečně zpřesnění, některých údajů podstatné části výkladu. Pod písmenem „A“ jsme z 32 pozměněných interpretací zaznamenali 4, ve kterých zásahy do výkladu přesáhly hranici 30%. U heslových slov začínajících na „M“ bylo z 218 výkladů s podstatnými úpravami 28. U hesel pod „Ž“ jsme ze 72 odlišných výkladů vysledovali 17, které patří do této kategorie. Jak už bylo uvedeno, přesné zařazení pozměněných heslových slov do konkrétního typu diference je velmi problematické, a proto ho považujeme pouze za orientační.

Hlavní odlišností mezi heslovými slovy zařazenými do podkapitoly 4.3.1 a 4.3.2 je míra doplněných, vynechaných či upravených údajů. Jelikož se typy odlišností v této podkapitole zpravidla opakují s tzv. drobnými rozdíly, analýze jsme podrobili sice všechna slova, ale pro značný rozsah je v následujících řádcích uvádíme pouze výběrově (celkem 28 rozborů).

4.3.2.1 Hesla pod „A“

Advent

Ve stručném etymologickém výkladu tohoto substantiva v ESJČS Machek uvádí pouze jeho latinský původ ze slova *adventus* („Kristův příchod“). V ESJČ autor odkazuje k výkladu Josefa Janka¹⁹⁴ a údaj doplňuje. Uvádí v něm, že slovo bylo doloženo již ve staročestíně.¹⁹⁵ Zmiňuje dále slovenskou paralelu, která je totožná s českým jazykem.

Alcna¹⁹⁶

Podle ESJČS i ESJČ pochází tento lexém z rakousko-německého výrazu *Alzen*. Slovníky uvádějí rovněž maďarské slovo *alcni*. Oba výrazy mají stejný význam s českým substantivem *alcna*. V ESJČ je výklad doplněn o poslední pramen zmíněných slov. Jedná se o italský výraz *gli alzi* („kousky kůže nalepené jeden na druhém na

¹⁹² Litevské verbum *vapù* = „mluvit zbytečnosti, žvanit“

¹⁹³ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 731.

¹⁹⁴ Janko, J.: *Časopis Matice moravské* 8, s. 123. Rok vydání této publikace nám bohužel není znám.

¹⁹⁵ Doklady jsou uvedeny v díle: Hujer, O.: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka* I. Praha 1961, s. 251.

¹⁹⁶ Slovo znamená „kousek kůže přidávaný od ševců na kopyto k vyplnění míry.“ Viz Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 35.

kopyto, aby vpředu správně přiléhalo¹⁹⁷), postverbale od italského slovesa *alzare* (,odklopit, zvednout‘). Zde Machek odkazuje k výkladu Johanna Knoblocha.¹⁹⁸

Arak

Etymologický výklad tohoto substantiva je ve druhém vydání podstatně rozšířen a zpřesněn. ESJČS uvádí pouze jeden význam slova, a to ,rýžová kořalka‘, který dle něj pochází z arabského pojmenování pro šťávu *arak* a do Evropy pronikl z východu, kde se stal názvem. V ESJČ jsou tyto údaje specifikovány. Václav Machek zde vidí původ slova v arabském výrazu *araq*¹⁹⁹ a uvádí, že substantivum proniklo až do Malajsie a Indonésie, kde se jeho význam rozšiřuje na tři druhy lihového nápoje: lihový nápoj obecně, místní název pro lihový nápoj z palmové šťávy a konečně, pro místní Číňany, lihový nápoj z rýže. Třetí význam, shodný s jediným významem slova uvedeným v ESJČS, je ve druhém vydání doplněn o nový poznatek. Machek usuzuje, že tento výraz z malajského souostroví pronikl po založení prvních kolonií do Evropy. Odkazuje zde k výkladu Roberta Stillera.²⁰⁰ Část interpretace, která zmiňuje zkrácenou formu slova *rak* i s odkazem k srbocharvátskému názvu pro kořalku *rakija*, se v obou vydáních shoduje.

Azda

Výklad této staročeské částice pod heslovým slovem *azda* v ESJČ chybí. Machek zde pouze odkazuje k heslu *zdali*, kde se o této částici zmiňuje. První vydání se však etymologií partikuly *azda* i jejími konkrétními doklady zabývá. Důvodem je určení slovníků, jelikož slovenská částice *azda* (,snad‘) je, na rozdíl od češtiny, dodnes živým gramatickým prostředkem.

4.3.2.2 Hesla pod „M“

Macecha

Jak jsme již konstatovali, informace o původu substantiva *maceška* je v ESJČS zahrnuta pouze ve výkladu heslového slova *macecha*. Oba slovníky uvádějí, že byla rostlina nazvána „asi podvědomým myšlenkovým přemetem od představy dívky sirotka

¹⁹⁷ Tamtéž.

¹⁹⁸ Knobloch, J.: *Zeitschrift für Slawistik* 7, 1962, s. 297.

¹⁹⁹ Slovo má v arabštině tři významy: ,pot, šťáva z datlí, silný lihový nápoj‘.

²⁰⁰ Stiller, R.: *Rocznik orientalistyczny* 22, 1957, s. 133.

k jejímu pohádkovému protikladu, maceše: slc. místy se zve *sirôta*, že je na podzim na polích sama, poslední z květin, jako opuštěná sirota.²⁰¹ Tímto údajem zmínka o rostlině v ESJČS končí. Druhé vydání uvádí další dva předpoklady etymologie slova. Podle W. Krogmana²⁰² se jméno rostliny *maceška* vztahovalo pouze na fialky modré barvy a německá, anglická a další slova pokládá za kalky latinského výrazu *mātrīna*²⁰³ (latinský výraz *mātrīna* < germánský **madra* patřící k českému adjektivu *modrý*). Naopak L. Hermodsson²⁰⁴ soudí, že „*madrigne* je výtvar teprve italštiny (prý z *fare viso di matrigna* = dělati macešský obličej; maceška je prý ‚květina se zlou tvář‘)...“²⁰⁵ Za těchto okolností by německé i naše slovo bylo kalkem italským. Stejného názoru je rovněž Vladimír Šmilauer. Václav Machek se k těmto etymologiím nepřiklonil a zastává původní mínění, prezentované v obou slovnících. V ESJČ navíc uvádí latinský název rostliny (*Viola tricolor arvensis*). Slovenský protějšek *sirôtka*, uvedený v obou vydáních, je v ESJČ doplněn dolnolužickou paralelou *syrotka*.

Magnát

Oba slovníky uvádějí, že má toto české substantivum původ v němčině, do které se dostalo prostřednictvím středolatinšského slova *magnātēs* (< *māgnō nāti*²⁰⁶). Slovenský výraz *magnáš* (na východní Moravě *magnaž*) však pochází přímo z maďarského výrazu *mágnás*. V této části výkladu ESJČ Machek odkazuje k Bélu Sulánovi²⁰⁷ a pokračuje v etymologii maďarského výrazu, který pochází z latinského slova *magnas* (jedná se o odvozeninu z adjektiva *magnus* ‚veliký‘). V ESJČ Machek dále uvádí slovníky, ve kterých je východomoravský výraz zachycen (*Dialektický slovník moravský*,²⁰⁸ *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*,²⁰⁹ *Slovník nářečí mistříckého*²¹⁰).

Máchatí 2°

Václav Machek v interpretaci heslového slova *máchatí* 2° uvádí v obou slovnících význam ‚máčet ve vodě, brouzdat ve vodě nebo v mokré trávě‘. Do výkladu v ESJČ

²⁰¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 281.

²⁰² Krogman, W.: *Festschrift f. Emil Öhmann*. 1954, s. 199-240. Křestní jméno autora a místo vydání publikace nám není známo.

²⁰³ V překladu ‚macecha, kmotra‘.

²⁰⁴ Hermodsson, L.: cit. podle *Moderna Språk* 51, 1957, 123n. Křestní jméno autora nám není známo.

²⁰⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 346.

²⁰⁶ V překladu ‚z vysoké třídy zrození‘.

²⁰⁷ Sulán, B.: *Magyar nyelv*. 53, 1957, 162n.

²⁰⁸ Bartoš, F.: *Dialektický slovník moravský*. Praha 1906.

²⁰⁹ Gregor, A.: *Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*. Praha – Brno 1959.

²¹⁰ Malina, I.: *Slovník nářečí mistříckého*. Praha 1946.

však zahrnuje rovněž význam ‚máchat prádlo‘ (viz výše). Co se týče prvního významu slova, výklad je v ESJČ rozšířen o dialektismus *čmánět se* („namáčet si ruce“), který se vyskytuje u Boskovic. Tento výraz je doložen v nářeční monografii *Boskovické nářečí*.²¹¹ Dále je interpretace v ESJČ rozšířena o slovenskou paralelu *máchat’* a východočeský výraz *žbráchat se* téhož významu, který dokládá Josef Petera.²¹²

Máj

Dle obou slovníků bylo substantivum přejato z latinského výrazu *māius* téhož významu, který se rozšířil prostřednictvím škol. Etymologický výklad se v ESJČ liší doplněním nových poznatků o původu slova. Machek v něm dodává, že slovo proniklo mezi lid (např. v příslovích nebo ve výrazu *májový deštiček*, slovensky *májová bryzsa*) a že bylo ve spisovné řeči „nahrazeno slovem *květen*, takže máj dnes budí dojem jména neobvyklého, poetického (i zásluhou ‚Máje‘ K. H. Máchy).“²¹³ Kromě těchto údajů je výklad totožný.

Majorán

Podle obou slovníků má toto substantivum původ ve středolatském výrazu *maiorana*. Etymologický výklad názvu rostliny *majorán* je ve druhém vydání podstatně rozšířen a obohacen o nové poznatky. Machek zde uvádí její vědecký název nynější (*maiorana*) i dřívější (*origanum maiorana*) a zmiňuje kuchařské využití rostliny, známé již ve starověku. Následuje velmi podrobná etymologie slova. Dozvídáme se např. o latinském slově *amāracus*, které bylo přejato z řečtiny. Dále Václav Machek uvádí středověká středolatská slova *magorana*, *margerona*, která vznikla pravděpodobně četnými změnami na začátku i na konci slova (např. přesmykem, anticipací *r*) a změnou rodu ze zmiňovaného substantiva *amāracus*. Výraz *magorana* se od 15. století dostal do němčiny (*maiorān*) a odtud byl přejímán na východ. Dále Machek uvádí motivaci nářečních hláskových obměn tohoto slova a přichýlení ke jménu Maria v lidové češtině, které dalo podoby *mari(j)ánka*, *mari(j)ánek*. Machek v závěru výkladu ESJČ odkazuje k dílu varšavského lingvisty Witolda Cienkowského,²¹⁴ ve kterém jsou uvedeny další podrobnosti o historii slova.

²¹¹ Svěrák, F.: *Boskovické nářečí*. Brno 1941.

²¹² Petera, J.: *Slovník lidové mluvy v našem kraji*. Dvůr Králové 1937, s. 278-291.

²¹³ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 348.

²¹⁴ Cienkowski, W.: *Język polski*. Kraków 1958.

Markytán

Výklad tohoto substantiva Václav Machek podstatně přepracoval. V ESJČS je slovo vysvětleno pouhým zařazením k vojenské terminologii. Ve druhém vydání Machek zpřesňuje význam slova: „za stara obchodník jdoucí s vojskem a prodávající běžní potřeby.“²¹⁵ Autor zde také rozšířil výčet jinოსlovanských i neslovanských příbuzných slov (oba slovníky uvádějí paralelu polskou, ruskou a ukrajinskou) o slovenský výraz *markytán*, srbocharvátský *margetan* a rumunský *marchitan*. Velmi stručnou etymologii substantiva v prvním vydání, která zmiňuje pouze německý výraz *Marketender* (dříve *Marckadant*) a italský lexém *mercatante* („obchodující“), autor ve druhém vydání podstatně doplňuje. Dozvídáme se, že východiskem je zmiňovaný italský výraz, nyní zastaralý, z něhož vznikly germánské tvary s příponou *-er*, a to německý výraz *Mercatender* (dnes *Marketender*) doložený roku 1547, holandský, dánský a švédský výraz *marketender*. Ruská lexikální jednotka *marketender* a slovenská *marketander* se vyvinuly z germánských jazyků. Vyzorovali jsme zde také drobnou diferenci kvalitativní. Václav Machek v ESJČS uvádí, že slovanská slova pocházejí z němčiny. Bližší informace o změně třetí slabiky však není známa. V ESJČ již Machek prezentuje názor jiný. Slovanské tvary bez *-er* spojuje s maďarským výrazem *markotán*, který pochází přímo z italštiny. Zde autor odkazuje k Fogarasimu Annalimu,²¹⁶ který o této problematice podrobně pojednává.

Matka

Etymologie substantiva matka se ve slovnících neliší, autor uvádí původ slova od kmene *mater-* a jeho četné odvozeniny. Díky rozdílnému určení slovníků Machek v ESJČS zmiňuje zvláštní nesklonnost ve slovenských kletbách (např. *sto striel ti do matera*), kterou vysvětluje tím, že se „mluvící zalekne své kletby a aby jí ulomil hrot, nedá předmětu náležitou mluvnickou formu (tabuové oslabení, jako v č. *sakulentský* místo *sakramentský* a pod).“²¹⁷ Vedle toho autor v prvním vydání uvádí rovněž staročeské slovní spojení *kdyby včely bezmatčely* („ztratily matku“) a moravské, méně jasné, *včely zmateřely* („vyhynuly“). Dále je zde zmíněn výraz z polského dialektu *zmacierzeć* („připojit se k jiné matce v roji včel“). Interpretace v ESJČ je o tyto informace zredukována, je však doplněna o údaje jiné. Připomenut je prastarý (u

²¹⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 352.

²¹⁶ Annali, F.: *Sezione slava* 4, 51n. Rok vydání této publikace nám není znám.

²¹⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 289.

Slovanů²¹⁸) název matky, včelí královny. Václav Machek tvrdí, že Slované, na rozdíl od jiných národů, poznali význam včelí královny již dávno před přírodovědci. Všude jinde (vyjma Anglosasů, o tom svědčí Johanness Hoops²¹⁹) jsou až do 18. století výrazy mužského rodu.

Měď

V obou vydáních je uvedeno, že praslovanský lexém *měď* je pravděpodobně příbuzný pouze s irským slovem *mēin(n)* (,ruda, kov‘). Tímto údajem výklad prvního vydání končí. V ESJČ interpretace pokračuje. Václav Machek odkazuje k výkladu Abajeva,²²⁰ který tvrdí, že pojmenování *měď* vzniklo od jména Médie. „Hlavním nalezištěm mědi v starověku (v 7.-4. st.) bylo Zakavkazsko, to pak právě v 7. stol. patřilo k Médii. Tedy je to název jako lat. cuprum ‘měď’ od ostrova Kypru, pozdějšího naleziště. Hláska *ě* místo čekaného *ā* (Médie je staropersky *māda*) se vysvětlí tak...,²²¹ že název Médie-mědi byl přejat prostřednictvím íónských Řeků, v jejichž nářečí právě *ā* se měnilo v *ē*, a to přes íónské osady na Černém moři Dioskurias, Pantikapaion a Olbia.“²²² V ESJČ Machek výklad doplňuje také o slovenský protějšek *meď*.

Miglanc

Výklad lašského pojmenování pro chytráka a šibala²²³ je v ESJČ podrobnější. Machek zde konstatuje, že se výraz vyskytuje severně od Frýdku. Autor dále interpretaci doplnil o slovenskou paralelu *miglanc* (,huncút, lapaj, chytrák‘), kterou dokládá *Slovníkem slovenského jazyka*.²²⁴ Původ substantiva je explicitně označen v obou vydáních za nejasný. V ESJČS u polského dialektismu *mydl’ek* Machek soudí, že by mohlo jít o odvozeninu z lexému *mydl’o* (,lání, bití‘). Jedná se však pouze o domněnku, což je graficky vyznačeno otazníkem. Etymologie lexikální jednotky *miglanc* je Machkovi neznámá. V ESJČS autor předpokládá, že výchozí význam by mohl být ,práskaný‘.

²¹⁸ O tom svědčí ústně A. Bezlaj.

²¹⁹ Hoops, J.: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*. Strasbourg 1911-1919, s. 278.

²²⁰ Abajev: *Ezikovedski izsledvanija v čest na akad. Stefan Mladenov*. Sofija 1957, s. 321n. Křestní jméno autora nám bohužel není známo.

²²¹ Zde Machek odkazuje k Ladislavu Zgustovi, který o této problematice pojednává v časopisu *Die Sprache* 4, 1958, s. 99.

²²² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 357.

²²³ Významy slova *miglanc* se v různých monografiích liší. Ve druhém vydání autor tyto odlišnosti zaznamenal: ,chytrák‘ (Loriš, J.: *Rozbor podřečí hornoostravského ve Slezsku*. Praha 1899.), ,šibal, úskočný člověk‘ (Horečka, F.: *Nářečí na Frenštátsku*. Frenštát 1941; Zima, J.: *Příspěvek k slovníku Příborska*. Listy filologické 64, 1937, s. 154-170.). Výraz *migrin* pak dokládá opět Jaroslav Zima ve zmiňovaném článku.

²²⁴ *Slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1959-1965.

V tomto případě by bylo možné vyjít ze slovesa *mykati*. Tato hypotéza je podložena uvedením valašského substantiva *omygel* („krátký klacek otlučený upotřebením“²²⁵), které je doloženo v díle *Dialektický slovník moravský*.²²⁶

Mišpule

V ESJČ je, na rozdíl od vydání prvního, uvedena slovenská spisovná paralela *mišpuľa* a její nářeční varianty *nyšpuľa* a *nešpuľa*. V ESJČS Machek zmiňuje slovenské substantivum *nyšpuľa* a označuje ho za dosud užívané. Ve druhém vydání je etymologický výklad lexému rozšířen. Václav Machek konstatuje, že už ve staročestíně existovaly obě varianty, tedy s *m-* i *n-* na začátku slova, jejichž doklady uvádí Jan Gebauer.²²⁷ Dále jsou ve výčtu příbuzných slov zahrnuty výrazy ze starohornoněmeckého dialektu (*mespila*, *nespila*), středohornoněmeckého dialektu (*mispel*, *mespel*, *nospel*) a současná německá podoba, výraz *Mispel*. V závěru doplněného výkladu autor zmiňuje východiště slova, kterým je pravděpodobně řecký lexém. Tento poznatek uvedl Václav Vážný v recenzi k prvnímu vydání slovníku.²²⁸

4.3.2.3 Hesla pod „Ž“

Žába

Jak už bylo uvedeno dříve, heslové slovo *žába* je v ESJČ rozděleno do hesel *žába* 1° a *žába* 2°. V souvislosti se slovenskými výrazy *žabikláč*, *žabidráč*,²²⁹ které figurují v obou vydáních, je výklad v ESJČ doplněn odkazem k Václavu Vážnému, který zmiňuje v recenzi k ESJČS²³⁰ německé paralely tohoto slova. Co se týče výrazu *žába* s významem děvče, v ESJČ Machek doplňuje, že by takové pojmenování mohlo souviset s vnější podobností, jelikož se jedná o neochlupeného tvora. Zde odkazuje k názoru Vladimíra Šmilauera.²³¹ Výklad v ESJČ je dále rozšířen o východomoravské a české substantivum *žabka* („ploský oblázek“). *Žabky* „chlupci házejí v malém úhlu na vodní hladinu, aby několikrát odskočily od vody...“²³² Tento název vznikl dle Machka

²²⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 362.

²²⁶ Bartoš, F.: *Dialektický slovník moravský*. Praha 1906.

²²⁷ Gebauer, J.: *Slovník staročeský II*. Praha 1916.

²²⁸ Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem II*. Naše řeč 41, 1958, s. 276.

²²⁹ Výraz se užívá při posměchu, znamená chatrnou kudlu.

²³⁰ Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem II*. Naše řeč 41, 1958, s. 278.

²³¹ Příspěvek nebo názor Vladimíra Šmilauera dodaný při recenzi 1. nebo 2. vydání etymologického slovníku Václava Machka.

²³² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 720.

opět na základě podobnosti, jelikož pohyb kamínku připomíná skoky žab. V přepracovaném vydání je interpretace dále rozšířena o lexém *žabka* („zástrčka u kola“) a adjektivum *žabský / žabská* („tanec, ve kterém se napodobují pohyby při páření žab sloužící jako rituál, aby bylo všeho dostatek jako žabích jiker“). V obou slovnících se tvrdí, že praslovanské slovo *žaba* pochází ze zvukomalebného slova **gēbā*, stejně tak i maďarské *béka* (sledujeme zde obrácené pořadí souhlásek). Tímto údajem výklad v ESJČS končí. Ve druhém vydání Machek dále uvádí podobnou situaci na Kavkaze: Zmiňuje např. lazský výraz *žabu* a mingrelský²³³ výraz *žbabu*. Zde autor odkazuje k citaci Karla Treimera.²³⁴ Etymologie hesla *žába* 2° je podrobnější než pouhá zmínka o této nemoci zahrnutá v hesle *žába* v ESJČS.

Žádati

Dle obou slovníků má toto verbum původ ve staroslověnském slovese *žędaj* , *žędati*. Machek v ESJČS, na rozdíl od ESJČ, tvrdí, že se jedná o obměnu „nějakého *žęd-*“   *žęd-j* (viz *žízeň*), inf. *žbdati* (viz *ždáti*)“.²³⁵ Při analýze jsme zaznamenali drobnou kvalitativní změnu ve výkladu. V ESJČS Machek zastává názor, že se jedná o nosový infix, který pronikl do všech tvarů. V ESJČ naopak zdůrazňuje, že se o nosový infix nejedná. Vysvětluje, že slovanské *žęd* vzniklo pravděpodobně z „**gedd-*, kde expresivní geminace *dd* se rozštěpila na *nd*“.²³⁶ Zde autor odkazuje k § 15 v úvodu k ESJČ,²³⁷ ve kterém jsou objasněny případy neočekávaných nosovek *ę* a . Co se týče kořenu *žad-*, uvádí jeho původ z **gēd* a upozorňuje na dvojitost *en/ē*. O tomto hláskovém vývoji pojednává v § 7.²³⁸ Mezi drobnější odchylky ve výkladu ESJČ patří doplnění slovenské paralely *žiadať* a odvozeniny *zážda* („žádost“), které jsou doloženy v *Průručním slovníku jazyka českého*.²³⁹

Žádný

²³³ Mingrelie (Samegrelo) leží na západě Gruzie.

²³⁴ Treimer, K.: *Ethnogenese der Slawen*. Wien 1954, s. 73.

²³⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 590.

²³⁶ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 721.

²³⁷ Tamtéž, s. 13.

²³⁸ Tamtéž, s. 12.

²³⁹ *Průruční slovník jazyka českého*. Praha 1938-1940.

Dle ESJČS i ESJČ výraz *žádný* postupně získal svůj specifický záporný význam²⁴⁰ „z případů jako *i za žádného nepóju muže* = ani za takového, který by byl (ode všech žen) žádaný, (všem ženám) žádoucí, dokonalý, ani za nejlepšího... Ze stč. *i žádný* je nč. *nižádný*. Doklady lze překládati ‚i nejlepší‘ nebo pak ‚i kterýkoli, jakýkoli, každý‘, vždy stojí ovšem při záporu, a tedy konečně ‚nullus‘.²⁴¹ V ESJČ Machek výklad doplňuje o další alternativu vzniku záporného zájmena *žádný*, které může pocházet rovněž ze zájmena **(n)i-že-jeden* (‚ani jeden‘), „a to tak, že *je* vypadlo, zbylé *e* se však stalo nosovým (*žádný* a slc. *žiadon* předpokládají *žed-*!).“²⁴² O této variantě podrobně (zčásti odchylně) pojednává Oleg Nikolajevič Trubačev ve svém výkladu.²⁴³ Zastává názor, že staročeské homonymum *žádný* nese významy dva (‚milý‘ a zároveň ‚nullus‘).

Žávi²⁴⁴

Oba slovníky uvádějí, že název vznikl pravděpodobně zkrácením ze **žorávi* a srovnávají slovo s hornolužickými (*žorawa*) a kašubskými (*žórawina*) výrazy,²⁴⁵ které se vyvinuly od slova *žóraw*²⁴⁶ (pták ‚jeřáb‘). Tímto údajem výklad v ESJČS končí, ve druhém vydání však interpretace pokračuje. Zde Machek uvádí české substantivum *žoravina* (‚klikva‘) a odkazuje k *Příručnímu slovníku jazyka českého*.²⁴⁷ Dále substantivum srovnává např. s litevským výrazem *gėrvuogė* (‚borůvka‘) a lotyšským slovem *dzērce* (‚klikva‘). „Ty plody se jakoby ‚přenechávají‘ jeřábům, poněvadž se pokládaly za málo cenné.“²⁴⁸

Že 2°

Etymologický výklad spojky *že* je v ESJČ zredukován o citaci z díla Františka Trávníčka,²⁴⁹ podle kterého konjunkce pochází z deiktického výrazu *eže*. Tato interpretace je ve druhém vydání označena za mylnou. V ESJČ Machek navíc odkazuje k literatuře *Jazyk knih černých, jinak smolných*,²⁵⁰ ve které jsou doklady pro výskyt spojky *že* před přímou řečí.

²⁴⁰ Význam slova ve staročestíně byl ‚milý, drahý, žádostivý‘ (od slovesa *žádati*).

²⁴¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 721.

²⁴² Tamtéž.

²⁴³ Trubačev, O. N.: *Voprosy jazykoznanija* 8, 1959, s. 28n.

²⁴⁴ Slovo znamená ve východočeském a krkonošském dialektu borůvčí.

²⁴⁵ V překladu ‚plod rostliny klikvy bahenní‘.

²⁴⁶ V ESJČS je uveden výraz *zoraw*.

²⁴⁷ *Příruční slovník jazyka českého*. Praha 1938-1940.

²⁴⁸ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 722.

²⁴⁹ Trávníček, F.: *Neslovesné věty v češtině I*. Brno 1930, s. 192n.

²⁵⁰ Oberpfalcer, F.: *Jazyk knih černých, jinak smolných*. Praha 1935, s. 121.

Žentour

Výklad slova *žentour* Machek po přepracování prvního vydání podstatně rozšířil, a to zejména tu část, která vysvětluje význam slova. Uvádí význam dřívější („nástroj k vytahování vody a kovu z podzemních dolů“²⁵¹), současný („zařízení převádějící sílu tažného dobytka na pohon hospodářských strojů“²⁵²) a mnoho dalších údajů, např. jeho podrobný návod k použití nebo umístění. Etymologický původ slova Machkovi není zcela jasný. V obou slovnících předpokládá jisté souvislosti s lexémem *žernov*.²⁵³ V ESJČ tuto domněnku dokládá citací z díla *Život starých Slovanů*,²⁵⁴ ve kterém je psáno, že od malých ručních mlýnků se postupně přešlo k větším mlýnům a k jejich otáčení, rovněž se užívalo dobytka s žerdí, který chodil kolem žernovu. Právě toto zařízení na dobytčí potah Machkovi zevně připomínal *žentour*. Jak postupoval vývoj slova *žernov* > *žentour* není pro Machka jednoznačné. V ESJČ dále uvádí dva předpoklady, avšak ani jeden není definitivní. Slovo se podle něj mohlo vyvíjet takto: z východočeské výslovnosti *žernou* > nedoložená podoba **žernout*²⁵⁵ > východočeský výraz *žertoun* > spisovný *žentour*. Druhou možností, kterou uvádí také v ESJČS,²⁵⁶ je původ z německého substantiva *Senkkorb*.²⁵⁷ Zde Machek odkazuje k výkladu Antonína Matzenauera²⁵⁸ a upozorňuje na výraznou formální i významovou odlišnost těchto alternativ.

Žhnouti

Václav Machek v ESJČS zevrubně rozvíjí část výkladu, která se týká specifického výrazu *ožeh*²⁵⁹ (< *úžeh* < *žehnout*), do kterého proniklo staré *e* ze spisovného participia *žehl*. V této souvislosti Machek cituje z díla *Dějiny Trpína a okolí*,²⁶⁰ ve kterém se

²⁵¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 725.

²⁵² Tamtéž.

²⁵³ Viz heslo *žernov* na str. 46.

²⁵⁴ Niederle, L.: *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní (Život starých Slovanů) I-III*. Praha 1911-1925.

²⁵⁵ Tato domněnka platí za předpokladu, že uznáme *t* za „zbytek něčeho (jeho původ je nám záhadný; snad je ze sousloví *žernov[ý mla]t?*)“ Viz Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 726.

²⁵⁶ V ESJČS je uveden výraz *Sendkorb* (podle Josefa Holuba).

²⁵⁷ V překladu „dřevěné n. drátěné mřížové zařízení u vodního potrubí v dole, aby do něho nevniklo drobné kamení.“ Viz Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 726.

²⁵⁸ Matzenauer, A.: *Cizí slova ve slovanských řečech*. Brno 1870, s. 378.

²⁵⁹ Slovo znamená „násadec ohřebla (pak i hrabí, lopaty a pod.), pův. hůl již se šťárá v kamnech (v peci), proto ožehnutá, opálená...“ Viz *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 594.

²⁶⁰ Krušina, J.: *Dějiny Trpína a okolí*. Praha 1948, s. 195.

vysvětluje význam slova *vožehy* na Poličsku. Dále zde uvádí nářeční paralely slovenského spisovného slova *žihlava* („kopřiva“), a to východoslovenský výraz *žih(l)avka* a substantivum ze středoslovenského dialektu *žihlavník*, které znamená místy také babočku kopřivovou. Zde Machek odkazuje k Václavu Vážnému.²⁶¹ Oba uvedené úseky výkladu v ESJČ chybí. ESJČS i ESJČ uvádějí nářeční podoby *roz-žhnu* > *rožnu*, které jsou v ESJČ dále rozšířeny o sloveso *roužnu* (< *rožnu*). Machek zde odkazuje k monografiím Jaroslava Voráče²⁶² a Slavomíra Utěšeného,²⁶³ ve kterých je tento výraz doložen. Mezi další doplnění výkladu v ESJČ patří poznámka u odvozeného slova *žhář*, která se týká srovnání substantiva **žahař* se slovem *žžhač* a úvahy, zda adjektivum *žhavý* může pocházet z adjektiva **žahavý*. Dále autor doplňuje přídavné jméno *žihany* („hnědě pruhovaný“)²⁶⁴ a při výčtu příbuzných slov lašský výraz *žyža* („žhavé uhlíky“). Zde odkazuje ke článku Rudolfa Šrámka.²⁶⁵ Poslední změnou ve výkladu ESJČ je uvedení českého verba *žizlati* („žhavě doutnati“). Nejvýraznější odchylkou mezi vydáními je zmíněná redukce.

Žihadlo

Václav Machek v ESJČ zastává názor, že má substantivum *žihadlo* původ v moravském verbu *žigati* (< **digati*) a uvádí jeho četné moravské (*žigat*, *džigat*, *džáгат*, *džugat*, *žgnút*, *u-žgat*) a lašské (*žgadl'o*, *žgodl'o*) obdoby. Toto přichýlení je v prvním vydání označeno za pouhou hypotézu, jelikož moravské sloveso *žigat'* „nyní v některých krajích, kde *žihadlo* je, už nežije“.²⁶⁶ Zde Machek odkazuje k názoru Františka Kopečného, který ho prezentoval v příspěvku dodaném při recenzi ESJČS. Výklad v ESJČ pokračuje uvedením příbuzných slov, litevského *diegti*, lotyšského *diegt* („píchat, bodat“) a vysvětlením přítomného konsonantu *ž*, který je pravděpodobně „výsledek stejné asimilace *d-g* > *g-g*, jaká je ve *žhnouti*“.²⁶⁷ Výklad v ESJČS naopak končí uvedením výrazu *žihle* („hádě, neposedné dítě“), který vznikl zkrácením výrazu *žihadlo*. Zde Machek odkazuje k Františku Ladislavovi Čelakovskému.²⁶⁸

²⁶¹ Vážný, V.: *O jménech motýlů v slovenských nářečích: studie sémasiologická se zřetelem jazykově zeměpisným*. Bratislava 1955.

²⁶² Voráč, J.: *Česká nářečí jihozápadní I*. Praha 1955, s. 22.

²⁶³ Utěšený, S.: *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*. Praha 1960, s. 81.

²⁶⁴ Význam vznikl podle barvy spálenin.

²⁶⁵ Šrámek, R.: *Nářeční slovníček z východního Hlučínska*. Radostná země 9, 1959, s. 12-18.

²⁶⁶ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 595.

²⁶⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 727.

²⁶⁸ Čelakovský, F. L.: *Dodavky ke slovníku Josefa Jungmanna*. Praha 1851.

Žinčice²⁶⁹

Podle obou slovníků substantivum *žinčice* proniklo do maďarštiny a rumunštiny a „souvisí nejspíše se *žьm* / *žęti* (viz *ždímati*), pův. tvar byl tedy asi *žętica* (od t-ového partic. *žęťь*) = tekutina vyžátá, vytlačená z mléka při výrobě sýra.“²⁷⁰ Výklad heslového slova je v ESJČ podstatně rozšířen. Václav Machek v něm uvádí podrobný postup slova. Zdrojem rozsáhlých informací pro něj byl lingvista Emil Petrovici.²⁷¹ Výklad doplňuje např. o údaj, že **žętica* pravděpodobně nahrazuje výchozí výraz *žęta syrovatъka* (‘vytlačená syrovátka’) a dále tvrdí, že do rumunštiny slovo proniklo v Karpatech a na Balkáně, jelikož se pastýři obou oblastí setkávali při dolním Dunaji na zimních pastvištích. Ve výkladu ESJČ Machek pojednává také o druhích syrovátky, které rozlišují rumunští pastýři. Jedná se o syrovátku vytékající ze sraženého mléka nebo odkapávající z tvarohu (samovolně) a jakousi mastnou tekutinu, která se po stlačování v dřevěné nádobě odlučuje z ovčího sýru (jihokarpatskými Slovany je nazývána právě *žęta syrovatъka*). Výklad lexému *žinčice* v ESJČ pokračuje dalšími informacemi o obou druhích syrovátky, jejich výskytu, využití ad. Zjistili jsme rovněž redukci, ke které v ESJČ došlo. Machek vypouští hypotézu uvedenou v ESJČS, podle které lexém *žętica* pravděpodobně vznikl v polských Karpatech (o tom podle něj svědčí přítomnost nosovky). Neuvádí rovněž slovenské výrazy *žiniak*, *žinák*, *žinčik*, „lidové místní, snad ojedinělé, útvary zhrubělé.“²⁷²

Živořiti

Dle obou slovníků k nám verbum proniklo ze slovenštiny, kde mělo význam ‚nuzně živiti‘. U nás však výraz prostřednictvím Jána Kollára zobecnil (‘nuzně žiti‘). Sloveso *živořiti* bylo přetvořeno z verba *živiti*. V ESJČS Machek tvrdí, že přítomné „*or* je z nějakých útvarů jmenných nádechu hanlivého, srov. *sochor* od *socha*, *nemotora* od *motati se*...“²⁷³ V přepracovaném výkladu Machek uvádí, že je přípona ve slově málo průhledná. Poukazuje na podobnost moravského výrazu *živorát* se srbocharvátským slovesem *životariti* (‘živořiti‘). „Snad tedy původní dlouhé slovo bylo u nás jen

²⁶⁹ Slovo označuje syrovátku z ovčího mléka.

²⁷⁰ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1968, s. 727.

²⁷¹ Petrovici, E.: *Prace filologiczne* 18, 1963, s. 173n.

²⁷² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1968, s. 595.

²⁷³ Tamtéž, s. 596.

zkráceno vypuštěním slabiky *ta*.²⁷⁴ Posledním drobným rozdílem je odkaz ke slovu *nuzacíť se*, jelikož má rovněž jinou příponu (jako valašský a moravskoslovenský výraz *živočíť sa*).

Žláza

V obou slovnících Machek zmiňuje příbuznost praslovanského slova *želza* (< **gelga*) s litevskými a arménskými paralelami téhož významu. Dle ESJČS je další etymologie tohoto substantiva nejasná, autor pouze odkazuje k heslovému slovu *hlíza*. V ESJČ Machek původ slova doplňuje. Poukazuje na příbuznost s řeckým lexémem znamenajícím opuchlou žlázu. „Vše patří k slovům, která značí nádor, opuchlinu, bouli apod., viz *huzo*. Stejně přípony v lit. a ř. svědčí, že ide. název byl asi **genýrōunā*; pro *e* svědčí baltština a slovanština; kořenné *n* se disimilací, buď proti *r* nebo proti druhému *n*, změnilo v *l*. Slovanština pak dlouhou příponu nahradila pouhým *a*.“²⁷⁵ Výčet jinოსlovanských paralel Machek v ESJČ doplnil o slovenský protějšek *žl'aza*.

Žúdr

Václav Machek v ESJČS i ESJČ konstatuje, že nářeční varianty *žundr*, *žumdr*, *žúdro* znamenaly rozměrnou krytou předsíň, vysunutou před vlastní stavení²⁷⁶ a byly specifické pro hanáckou oblast. V ESJČ dále dodává, že lexém „poklesá na *žoudro*, kůlnu na trakaře a jiné nářadí...“²⁷⁷ Etymologický výklad heslového slova je zde podstatně rozšířen. Machek rozvíjí poznatek uvedený v obou slovnících, který se týká původu slova z latinského substantiva *solārium* (> německé *Söllner* > nářeční tvar od slova *Söllner* > *žoldr* > *žúdr*) a poukazuje na to, že rovněž u „Románů jsou názvy, vzniklé ze *solārium*, přeneseny na strop, půdu, síň, vchod do domu, střechu, špýchar, ba i na stodolu.“²⁷⁸ Jelikož původ slova *solārium* pochází z latinského slova *sōl* („slunce“), jednalo se o slunné místo nahoře. Na tento údaj dále navazuje zmínka o tzv. *podžudří*, „což je stropová plošina vysunutá od střechy daleko nad zápraží;... chrání osoby, stojící před vchodem, od nepohody.“²⁷⁹ Zde Machek odkazuje k publikaci *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*.²⁸⁰

²⁷⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 729.

²⁷⁵ Tamtéž.

²⁷⁶ Tamtéž, s. 731.

²⁷⁷ Tamtéž.

²⁷⁸ Tamtéž.

²⁷⁹ Tamtéž.

²⁸⁰ Pražák, V.: *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*. Bratislava 1952.

Župa

Výklad pojmenování pro správní okrsek je v ESJČS doplněn o podrobnější etymologii odvozeného slova *župan* (‘správce župy’). Machek zde konstatuje, že srbocharvátská paralela *špan* vznikla z oslabeného slova **žpan* v průběhu 15. a 16. století. Ze srbocharvátštiny se vyvinula maďarská obdoba *išpán*, která byla přejata do slovenštiny a nesla význam šafář. Původ slova *župa* je nejednoznačný. Oba slovníky uvádějí příbuznost se starohornoněmeckým slovem *gawi*, *gewi*²⁸¹ nebo staroanglickým slovem *gēap*²⁸² a latinským slovem *pāgus*,²⁸³ u kterých je zřejmý přesmyk souhlásek. V ESJČ je tato část výkladu rozšířena. Machek zde tvrdí, že „není vyloučeno, že všechny 3 názvy (*pāgus*, *gewi* atd., *župa*) jsou převzaty od staršího předindoevropského obyvatelstva; pro přejetí svědčí přesmyk v latině a neshoda samohlásek.“²⁸⁴ Dále odkazuje na Johanna Knoblocha,²⁸⁵ který původ slova *župa* spojuje s řeckým výrazem označujícím podzemní obydlí. Pro Václava Machka je tato etymologie nepřijatelná.

Žvátí

Podstatnou část výkladu Václav Machek v přepracovaném vydání vypustil. V ESJČS jsou podány tři různé významy slovesa *žvátí* (‘žvýkat, krčít nebo mačkat šaty, tlachat’). Úsek interpretace, který se věnuje významu spojenému se žvýkáním, mačkáním a krčením oděvu, je v ESJČ vynechán. Jedná se bezmála o třetinu výkladu. Naopak rozšířena je zde část výkladu pojednávající o přeneseném významu „*přežvykovati* > stále o témže mluvití (nepřejícně, závistivě), domáhati se dotěrně“.²⁸⁶ Machek zde doplňuje slovenské tvary *žujem*, *žuť*, slovenskou odvozeninu *žviakat’* a poznámku, která odkazuje k heslovému slovu *houžev*. V jeho výkladu jsou uvedeny odvozeniny *žvat’*, *žvachlat*, *žuchlat*.²⁸⁷ V ESJČ chybí, na rozdíl od prvního vydání, nespočet odvozených sloves (např. *žvachtat*, *žvandat*, *žvanit*, *žvástat*, *žumlat* ad.). Někteří z nich jsou obsažena ve výkladu samostatného hesla *žvatlati*,²⁸⁸ které ESJČ obsahuje, včetně nového objasnění původu: „Výchozí **vatolati* u nás dostalo zesilovací *ž*; někde však vypadlo *o*. Expresivní ráz slova přivodil to, že slovo bylo přeformováno pomocí *ch*:

²⁸¹ Dnes *das Gäu* = ‘župa, okres, kraj’.

²⁸² Slovo znamená ‘širý, rozlehlý’.

²⁸³ Slovo znamená ‘župa, okrsek, obec’.

²⁸⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 731.

²⁸⁵ Knobloch, J.: *Zeitschrift für Slawistik* 7, 1962, s. 302.

²⁸⁶ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 732.

²⁸⁷ V ESJČS jsou tyto výrazy ve výčtu odvozených slov.

²⁸⁸ Verbum *žvatlat* se pojí s počátky dětského mluvení.

žva-ch-tat, **žva-chnit* > *žvanit*, místo *-tol-* je i *-chol-*.²⁸⁹ Ve starším vydání je sloveso *žvatlat* zmíněno pouze ve výčtu odvozenin.

4.4 Úplné přehodnocení etymologického výkladu

U některých heslových slov Václav Machek v přepracovaném vydání zcela přehodnotil etymologický výklad uvedený v ESJČS. Těchto kvalitativních změn je v porovnání s ostatními rozdílů nejméně. V níže prezentovaných analýzách vybraných slov uvádíme jako první výklad z ESJČS, po něm následuje přehodnocený výklad v ESJČ.

Nové Machkovy interpretace původu slov jsme porovnali s výklady v jiných českých etymologických slovnících, které byly vydány po roce 1965, kdy Václav Machek zemřel. Jedná se o dvě publikace. První z nich je *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* autorů Josefa Holuba a Stanislava Lyera. Poprvé byl vydán v roce 1967. Druhé dílo, které nám sloužilo ke srovnání, je *Český etymologický slovník* Jiřího Rejzka vydaný v roce 2001. Výklady těchto etymologů uvádíme vždy v posledním odstavci rozboru.

Z celkového počtu 322 pozměněných výkladů, jsme úplné přehodnocení etymologie zaznamenali u 49 slov. Podstatná část těchto výkladů je rovněž doplněna o nové poznatky (popř. zredukována nebo zpřesněna). V této podkapitole změny tohoto typu nezmiňujeme v úplnosti. V níže uvedených analýzách se zabýváme 30 heslovými slovy.

4.4.1 Hesla pod „A“

4.4.1.1 Ahoj

Etymologické výklady této pozdravné interjekce se ve slovnících liší. Dle ESJČS se slovo vyvinulo z valašského výrazu *a hóóój* („volání na krávy a volky při orání či jízdě, aby jeli nebo táhli pomaleji“²⁹⁰).

V ESJČ však autor uvádí hesla dvě: *a hój* s citovaným významem a nový výklad hesla *ahoj* vyskytující se u sportovců a mládeže, který dle Machka pochází z dolnoněmeckého dialektu *ahoi!* (námořnické, lodnické nebo trampské zvolání).

²⁸⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 732.

²⁹⁰ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 15.

Podle J. Holuba a S. Lyera má slovo původ v anglickém citoslovci *ahoy!*, jedná se o námořnické zvolání na pozdrav míjející lodi. Jiří Rejzek vidí etymologii tohoto výrazu v anglickém slově *a hoy* (člun, loďka, prám^č), ze kterého se postupně vyvinul námořnický pozdrav *hej!*, *hola!* obecně. Konstatuje, že se u nás užívání interjekce *ahoj* rozšířilo trampingem. V závěru interpretace Rejzek zmiňuje poznámku, která se týká Machkova výkladu v ESJČ, kde je uveden původ slova z dolní němčiny.

4.4.1.2 Ale 1°

Podle ESJČS má odporovací spojka *ale* základ v konjunkci *a*, která má např. v ruštině odporovací význam. Je zesílena o *le*,²⁹¹ a tím se odlišuje od slučovací spojky *a*.

Ve druhém vydání slovníku Václav Machek uvádí etymologii rozdílnou. Usuzuje, že příbuzným slovem je řecký výraz *ἀλλὰ* téhož významu. Kvantitou se slovanské *al-* rovná řeckému *αλλ-* „Neshoda v koncové samohlásce není závazná: *-a* může být výsledek asimilace k *a-* začátečnímu.“²⁹² Autor odkazuje k podrobným výkladům Jaroslava Bauera,²⁹³ které se této spojky týkají. V jeho knize jsou prezentovány odlišné názory.

J. Holub a S. Lyer soudí, že konjunkce vznikla složením citoslovce *a!* a všeslovanské částice *-le* (přítomna např. ve slovech *le-č*, *le-da*, *le-n*, *le-bo*). Podle J. Rejzka se odporovací spojka vyvinula spojením konjunkce *a* s částicí *-le*.

4.4.1.3 Ambažúr(a)

V ESJČS Machek uvádí, že původ tehdejšího vulgarismu, který označoval chuť (na něco) nebo rozpustilou náladu, není jasný. Zmiňuje pouhou domněnku, že se jedná o „žertovný útvar s 1. částí od *ambice*, v 2. části snad vězí základ od *bažiti* s cizí příponou.“²⁹⁴

Výklad ve slovníku novějším je rozšířen o přesnější údaje o významu slova („původně je to ‚nátisk‘ rtů na hudební nástroj foukací, pak ‚schopnost, dobrá nálada k pití‘...“²⁹⁵). Etymologie substantiva je zde zcela přehodnocena. Machek odkazuje k poznatkům Karla Treimera²⁹⁶ a Jana Rychlíka,²⁹⁷ podle nichž slovo pochází

²⁹¹ Václav Machek zde užívá výraz „slovce“ *le*.

²⁹² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 35.

²⁹³ Bauer, J.: *Vývoj českého souvětí*. Praha 1960, s. 66.

²⁹⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 17.

²⁹⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 36.

²⁹⁶ Treimer, K.: *Das tschechische Rotwelsch*. Heidelberg 1937, s.15, s. 91; Treimer, K.: *Lingua* 9, 1960, s. 90.

z vallonské podoby francouzského výrazu *embouchure* (slovo mj. znamená ‚nátrubek, otvor dechového nástroje‘).

Stejného názoru je také Josef Holub a Stanislav Lyer. Autoři ve výkladu tohoto substantiva uvádějí dokonce etymologii francouzského výrazu *embouchure* (‚dávání do úst‘), který je složený z francouzského *em-* (z latinského *in-*) a *bouche* (z latinského *bocca* ‚ústa‘). Jiří Rejzek výraz *ambažúr(a)* do heslového materiálu nezahrnul.

4.4.1.4 Ano (Ano 1°)

V ESJČS se Václav Machek domnívá, že přitakávací partikula *ano* vznikla složením z *(o)no* téhož významu a interjekce *a*.

Výklad v ESJČ se liší. Autor v něm uvádí, že je slovo ‚složeno z ‚navazovací‘ spojky *a* a přitakávacího adverbia²⁹⁸ *no...*‘²⁹⁹ Tato interjekce má dle Machka totožný protějšek v latinském přitakávacím *nam*³⁰⁰ (u Slovanů *m* odpadlo). Co se týče českého *a* v této partikule, odpovídá mu svou funkcí *et* v latinském slově *etenim*.³⁰¹ Výklad je v ESJČ rozšířen o několik odkazů na literaturu, která dokládá přitakávací význam slova. Jedná se o *Historickou mluvnici češtiny*,³⁰² o publikaci *Neslovesné věty v češtině*³⁰³ a knihu *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*.³⁰⁴ Interpretace ve druhém vydání končí odkazem k heslu *ano 2°*, které v prvním vydání chybí. *Ano 2°* s významem ‚vždyť, neboť‘ má shodný původ s *ano 1°*.

Podle J. Holuba a S. Lyera vzniklo slovo *ano* spojením interjekce *a* a zájmena *on*. Jiří Rejzek etymologii přitakávací částice vidí v navazovací spojení *a* a přitakávací částici *no*. Jeho výklad je shodný s názorem Václava Machka z ESJČ. V závěru interpretace však konstatuje, že se často vykládá rovněž původ ze spojky *a* a zájmena *ono (on)*.

²⁹⁷ Jan Rychlík tuto domněnku sdělil pravděpodobně ústně, a to nezávisle na Karlu Treimerovi.

²⁹⁸ Václav Machek zde výraz *no* označuje za adverbium.

²⁹⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 18.

³⁰⁰ V překladu ‚opravdu, zajisté, ano‘.

³⁰¹ Původní význam slova byl ‚a opravdu‘.

³⁰² Trávníček, F.: *Historická mluvnice česká III, Skladba*. Praha 1956, s. 18.

³⁰³ Trávníček, F.: *Neslovesné věty v češtině I*. Brno 1930, s. 98n.

³⁰⁴ Hujer, O.: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka I*. Praha 1961, s. 242.

4.4.1.5 At'

V obou výkladech Václav Machek tvrdí, že je nutné tuto práci a účelovou částici dělit na *a* a *ti*. Etymologie jednotlivých komponentů se v ESJČS a ESJČ liší.

Ve vydání z roku 1957 je podle autora částice složena z *a*, které je „totožné s částicí *a* významu deiktického, na př. *pros jeho, at' tobě tu cestu ukáže* lze pochopiti ze souřadného *pros jeho! (a) hle, ukáže ti cestu.*“³⁰⁵ Druhou částí je příklonná partikula *-ti, -t'* (např. ve slovech *nalít', tot'*).

V ESJČ zmíněné *a* označuje Václav Machek za příbuzné s řeckou práci částicí *ώς*³⁰⁶ a *-ti*, oslabené *-li*, označuje za příbuzné s litevskou částicí *-te* (klade se před tzv. permissiv³⁰⁷).

Ve *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého* autoři uvádějí, že je lexém složen ze spojky *a* a částice *-ti, t'* (její původ je totožný s interpretací v ESJČS). Jiří Rejzek zastává názor Václava Machka v ESJČ, nezmiňuje však bližší charakteristiku a původ první části partikuly (*a*). Dále konstatuje, že je možné připustit shodné *-t'* jako je ve slovech *byť, vždyť* apod. Podle autora by v tomto případě původ mohl být v dativu zájmena pro druhou osobu *ti*.

4.4.2 Hesla pod „M“

4.4.2.1 Macatý

Dle ESJČS má dřívější vulgarismus původ v adjektivu *masatý* (konsonant *c* ve slově *macatý* považuje autor za expresivní).

Ve druhém vydání Machek explicitně vyjadřuje, že je původ slova nejasný. Výraz mohl pravděpodobně vzniknout zkřížením lexémů *masatý* a *rozmácaný* (,rozjedený'). Autor zde odkazuje k heslu *bácat*.³⁰⁸

J. Holub a S. Lyer adjektivum považují za expresivní obměnu ke slovu *masatý* a odkazují k heslovému slovu *maso*. Jiří Rejzek výraz pojí se staročeskými slovesy *máčeti, mácati* (,ohmatávat, omakávat'), u Josefa Jungmanna *maceti*, připouští i významovou kontaminaci s adjektivem *masitý*.

³⁰⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 19.

³⁰⁶ Stejně jako přítomné *a-* ve spojkách *aby* a *až*. K tomuto názoru dospěl Machek až později při přepracování ESJČS. „O totožnosti společného *a-* v *at'* a *aby* svědčí to, že v starší době se místo *aby* mohlo užití *at' by*, v předmětových větách po *chtieti* a *prostiti*, řídceji po jiných slovesech“ (citát z Bauera 169).“ Viz Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 39.

³⁰⁷ Jeden ze základních významů modálních sloves, který charakterizuje možnost a znamená ,smět'.

³⁰⁸ Jedná se o „moravské“ verbum s významem ,bouchnout, bít', může znamenat také ,hodně jíst'.

4.4.2.2 Mačkati

V prvním vydání je uvedeno, že jinoslovanské paralely (např. ruské sloveso *mjačkat'*, ukrajinské *mjackaty*, slovinské *mečkati* s významem ‚hníst‘) a moravské a slovenské nářeční varianty slova (např. *mňáčkat*, *mňáždgať*, *miagať*, *mňágat*) mají původ pouze od slovesa **mečьkati* (autor zmiňuje vztah s adjektivem *meкькь* s významem ‚měkký‘). Václav Machek zde vysvětluje, že „jest vyjítí z takových případů, kdy ‚mačkati‘ je zároveň ‚měkčiti‘; na př. staří lidé si mačkáním změkčují ovoce; koželuh mačkáním (mnutí) měkčí tvrdou kůži, odtud význam ‚hnísti‘.“³⁰⁹

Ve druhém vydání autor rovněž uvádí moravské a slovenské nářeční varianty i jinoslovanské obdoby slovesa, ve srovnání s ESJČS výčet doplňuje pouze o polské verbum *miażdżyc* a slovenský spisovný výraz *miagať*. Machek zde tvrdí, že slovo *mačkati* vzniklo splynutím slovesa *magati* (iterativum od kořene *mag-*, který je přítomen v řeckých výrazech označujících hněteninu nebo toho, kdo hněte) a *mečьkati* (od kořene *menk-*,³¹⁰ souvisí tedy s adjektivem *měkký*, které rovněž vzniklo splynutím dvou sloves³¹¹).

Etymologický výklad J. Holuba a S. Lyera se shoduje s interpretací uvedenou v prvním vydání Machkova slovníku („ze základu *mečьk-* k základu **meк-*“³¹²). Podle Jiřího Rejzka není původ slova jednoznačný. Nabízí čtenářům hned tři různé etymologie. Tvrdí, že naše sloveso může být jak z praslovanského verba **mečьkati* (od adjektiva **meкь*) s významem ‚měkčit‘, tak i ze slovesa **mačkati*, které souvisí se slovem *makat* a jeho starší variantou *maceti*. Tento výklad převzal J. Rejzek od J. Holuba a F. Kopečného.³¹³ V závěru interpretace konstatuje, že je možné připustit rovněž míšení kořenů a odkazuje k výkladu Václava Machka v ESJČ.

4.4.2.3 Machlovati³¹⁴

Oba slovníky ve výkladu slovesa *machlovati* uvádějí slovenské, polské a ukrajinské příbuzné lexikální jednotky. V prvním vydání je tento výčet bohatší, jelikož jsou v něm zahrnuty výrazy z ruštiny. Jedná se např. o slova *maklák*, *maklevát'*, *machlevát'*, *muchlevát'* s významem ‚překupník, dohazovač, šejdíř‘. Tyto výrazy v ESJČ

³⁰⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 282.

³¹⁰ Význam slovesa je ‚hníst‘.

³¹¹ Staroslověnského verba *o-mečiti* (‚změkčit‘) a ruského slovesa *smjákat'* (‚rozmačkat‘).

³¹² Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha 1967, s. 297.

³¹³ Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1952.

³¹⁴ Sloveso znamená ‚podvodně jednat, pletichařit‘.

chybí. Všechna příbuzná slova, ve výkladu uvedená, mají podle staršího vydání původ v německém slově *Makler*.

V ESJČ je výklad přepracován. Machek zde tvrdí, že „jak ukazuje han. *čachre-machre*, je možno pokládat *machl* za retnicovou ozvěnu slova *čachr* (viz); *l* je výsledek disimilace proti *r* prvního slova.“³¹⁵

Stručný etymologický slovník jazyka českého obsahuje heslové slovo *machl* (,pikle‘) patřící k verbu *machlovat*. Autoři zastávají názor, že má slovo původ v severoněmeckých výrazech *mäkeln* (,intrikovat‘) a *Makler* (,intrikář‘). Jedná se o nářeční obměny německého verba *machen* (,dělat‘). Jiří Rejzek slova *machlovati*, *machl* do heslového materiálu nezahrnul.

4.4.2.4 Maškrtný

Výklad adjektiva s významem ,mlsný, vybíravý v jídle‘ se ve slovnících zcela liší. Dle ESJČS je pro lexém výchozí *p*-ový tvar, za nejbližší Machek pokládá slova z polských dialektů (*pa*)*skarpny*, *skarpny*, *skartny* (,hubený, kdo málo jí‘) patřící k verbu *skrblić*. Machek zde soudí, že bylo adjektivum postupně přeneseno na toho, kdo je v jídle vybíravý.

V ESJČ autor zastává názor, že původně bylo adjektivum **laskrdný*, které patří ke staroslověnskému substantivu *laskrѣdъ*³¹⁶ (,choutka‘). „V č. se **laskrdý* zkřížilo s *paskudný* (viz), od něhož dostalo *p* a *-ný*... Další změny (*š*, *t*) byly umožněny tím, že slovo se stalo izolovaným. Význam tedy byl: ,chtivosrdcí‘ > ,chtivomyslný‘, chtivý, mlsný.“³¹⁷ Záměna retnic *p/m* je zmíněna v obou vydáních.

Tento výraz ve slovníku J. Holuba – S. Lyera ani J. Rejzka není zahrnut do heslového materiálu.

4.4.2.5 Mateřídouška

V přepracovaném vydání se zcela mění etymologie slova. Podle ESJČS slovo znamenalo „,duše (= dech!) Panny Marie‘ jakožto zbožný název pro bylinku, která byla všemu lidu známa jako trvale nejvonnější. K tomu přidělány lidové pověsti.“³¹⁸

³¹⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 348.

³¹⁶ V první části slova byl kmen adjektiva *lasъ* (,mlsný, chtivý‘), v části druhé pak **krd-* (v indoevropském jazyce bylo pojmenování pro srdce v nominativu *kerd*, v jiných pádech byl kmen *krd-*).

³¹⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 354.

³¹⁸ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 288.

Ve druhém vydání se autor přiklání k názoru Františka Novotného,³¹⁹ který usuzuje, že se jedná o překlad latinského *matris animula*³²⁰ pro herpyllos-serpillus. *Mater* v názvu považuje za totožný s významem slova *matka* v baladě *Kytice* od Karla Jaromíra Erbena: „zemřela matka, sirotci chodili k jejímu hrobu ji hledat, matce se jich zželelo, její duše se vrátila a vtělila se v drobnolistý kvítek, jímž pokryla mohyly, děti ji poznaly po dechu a nazvaly ten kvítek mateřidouška.“³²¹

Dle Josefa Holuba a Stanislava Lyera znamená *douška* obrazně duši Matky Boží. Výklad se tedy shoduje s interpretací v prvním vydání Machkova slovníku. Jiří Rejzek se domnívá, že pojmenování s největší pravděpodobností vzniklo na základě lidové pověsti. V závěru výkladu rovněž zmiňuje středolatinický výraz *matris animula* a uvádí odkaz k ESJČ.

4.4.2.6 Mega³²²

Původ tohoto výrazu je Machkovi v obou slovnících nejasný, zcela se však liší jeho zmíněné hypotézy. Dle ESJČS by slovo mohlo pocházet ze substantiva *medvěd*.

V ESJČ autor konstatuje, že snad lexém *mega* patří k valašským slovesům *mégnút'*, *měgycnút'*, která vznikla pravděpodobně ze slovenského verba *megat'*, *megnút'* („udeřit, praštit sebou“).

Slovo *mega* se zmiňovaným významem ve slovníku J. Holuba – S. Lyera ani J. Rejzka není do heslového materiálu zahrnuto.

4.4.2.7 Merhy

Výklad heslového slova označujícího pruhu se v ESJČS a ESJČ liší. V ESJČ dochází, v porovnání s prvním vydáním, k podstatné redukci výkladu. Machek v ESJČS uvádí výčet jinოსlovanských paralel, např. slovinský výraz *maroga* („špinavý pruh“), polské výrazy téhož významu *moregi*, *morągi* a polské adjektivum *moregowaty* („pestře pruhovaný“) ad. Tato slova dle Machka patří k ruskému výrazu *morgát'* („mrkat“) a k litevským lexikálními jednotkám *mirgėty* („míhat se“), *márgas* („pestrý“). Machek zde vysvětluje významové přechody a tvrdí, že „od míhání mžitek při chybném vidění lze

³¹⁹ Novotný, F.: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* 13, 1964, s. 35.

³²⁰ Tento název je uveden biskupem Isidorem Sevilským v knize *Origines*. Převzal ho do svých etymologií z antické ústní lidové slovesnosti (antická pověst má stejný obsah jako česká balada *Kytice*, viz text dále).

³²¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 355.

³²² Valašské substantivum s významem „neohraný člověk, hrubián, klacek“.

dojít k pojmu pestrosti, strakatosti jasně každému objektivně patrné; pruhovatost (zde se míní temnější pruhy na jinobarvém podkladě, zpravidla žlutém) je jen jistý druh pestrosti.³²³ Dle ESJČS tedy substantivum *merhy* pochází ze základu *mьrg-*, který patří k rodině slova *mřežit se* („před očima: míhati se, při ospalosti“³²⁴) a *mereštiti se* („kmitat se“).

V ESJČ Machek uvádí, že východiskem pro slovo *merhy* byl praslovanský výraz *mur* *гъ* a odkazuje k heslovému slovu *mo(u)rovatý*. Praslovanská podoba tohoto adjektiva je *murъ*, vedle které byl rovněž výraz *mur* *гъ* mající starobyrou příponu, která tvoří odvozeniny od názvů barev.

Ve *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého* heslo *merhy* není. Ve výkladu slova *mourovatý* autoři uvádějí, že se jedná o slovo staré a vysvětlují etymologii adjektiva *mourovatý* (pův. *morovatý*) v úsloví *platit jako mourovatý*, které má zcela jiný původ. Jiří Rejzek soudí, že české adjektivum *mourovatý* vzniklo příkloněním k substantivu *mour* („uhelný prach“). Východiskem pro tento lexém je pak indoevropský výraz **meu-r-* („usazenina, nečistota“). J. Rejzek soudí, že stejný základ **meu-* je rovněž ve slovech *mýt* a *mech*.

4.4.2.8 Meškati

Václav Machek se v ESJČS o formě slovesa *meškati* vyjadřuje jako o podivné. Tvrdí, že výraz bude pravděpodobně místo verba **mežkati*. Nejasná je mu přítomnost souhlásky *k* ve slově. Odvažuje se v ní vidět imperativní příklonný sufix *-ka* (*nemež(i)-ka*), který by za těchto předpokladů dal vzniknout imperativu *nemeškaj*, „odtud celé sloveso na *-ati*, jako v slc. **sadi-ka* > *sadkaj* > sloveso *sadkat'*, pod. *běžkat'* a pod.“³²⁵

Ve druhém vydání se dozvídáme zcela jinou etymologii. Autor zde tvrdí, že verbum *meškati* „souvisí asi se *mžik*: mohlo by se vyjít z **mьžьk-ati*; jeho *mьžьk* by byla zdobnělina od **mьgь*, které je základem slov *mžik* a *mžikati* (kde *arci* je přípona *ik*. Což je zdloužené *ьk*). *Meškati* původně snad znamenalo ‘omrknouti se’, tj. o dobu dlouhou jen jako mrknutí očních víček se zdržeti.“³²⁶

Sloveso *meškati* J. Holub se S. Lyerem explicitně označují za málo jasné, neuvádějí ani hypotetickou etymologii. Jiří Rejzek usuzuje, že by mohlo jít o rozšíření

³²³ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 293.

³²⁴ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 382.

³²⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 295.

³²⁶ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 361.

slovesa **měšati* (,míchat, překážet, plést‘), ze kterého později vznikl nový význam ,otálet, zdržovat se dlouho na jednom místě‘.

4.4.2.9 Mihule³²⁷

Výklady staročeského pojmenování pro rybu se v ESJČ i ESJČS naprosto odlišují. Podle ESJČS výraz dříve pravděpodobně znamenal drobnou ryбку, koljušku třílostnou. Přeneseně substantivum označovalo mrštnou ženu či dívku. Z toho autor usuzuje odvození slova od verba *míhat se* na základě podobnosti.

V ESJČ Machek uvádí praslovanský výraz **piġa*, který je příbuzný s lotyšským slovem *spīġa* (,úhořovitá ryba‘, autor upozorňuje na to, že se určitě jedná o mihuli) a s dolnoněmeckým výrazem *prick* téhož významu. Machek konstatuje, že podle Jana Amose Komenského a Tomáše Rešela je významem slova ,píjovice‘ (původní podoba lexikální jednotky je **pihovice*). Autor poukazuje na záměnu retnic *p/m* a užití nové přípony ve slově.

Stručný etymologický slovník jazyka českého obsahuje heslové slovo *míhati* (jeho praslovanský základ je podle autorů **mig-*). V jejich interpretaci se dozvídáme, že je mihule ,ryba, která se jen ,mihne‘³²⁸ a vznikla z praslovanštiny měkčením konsonantu *g*. Jiří Rejzek tento výraz do heslového materiálu nezahrnul.

4.4.2.10 Mícha

Etymologie substantiva *mícha* se ve slovnících zcela rozchází. Václav Machek ve starším vydání zastává názor, že slovo vzniklo pravděpodobně z výrazu *mě-zga* (praslovansky ,míza‘). Upozorňuje na zachování *mě-* a na novou příponu *-cha*. Dále tvrdí, že ,*mězga* mohlo znamenat i vnitřní měkký obsah souvislý (ukr. *mizka* v tykvi), nejen mízu. *Mícha*, *morek* i *mozek* byl starým původně jeden pojem.³²⁹

V přepracovaném výkladu autor vidí původ slova ve středolatinšském medicínském výrazu *nucha* (< arabské *nujâ'a*). Svislé nožičky grafémů *n* a *u* byly při čtení často mylně rozdělovány. Díky tomu mohly vzniknout výrazy *micha*, *mícha*. Václav Machek doplňuje, že staročeské psaní *miecha* je zvrtnou analogií, na rozdíl od nového slovenského výrazu *miecha*, který pochází z jazyka českého.

³²⁷ Jedná se o rybovitého obratlovce úhořovitého těla.

³²⁸ Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha 1967, s. 313.

³²⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 296.

Dle *Stručného etymologického slovníku jazyka českého* má substantivum původ ve slově *míza*. Pro Jiřího Rejzka je etymologie slova nejasná. Odkazuje k oběma zmíněným verzím, jednak k heslovému slovu *míza* a jednak k názoru Václava Machka uvedenému ve druhém vydání slovníku.

4.4.2.11 Mol 3°

Středočeské pojmenování pro opilce *mol(ek)* je dnes užíváno pouze ve rčení *být úplně na mol* („být opilý“). V ESJČS se tvrdí, že má slovo původ v německém argotickém výrazu *Molum* („opilost“).

Dle ESJČ lexém pochází ze slovního spojení *ožralý na mlamoly*, který byl poprvé doložen v roce 1838. Substantivum *mlamoly* je ze slovesa *mlamolati*.

Výklad Josefa Holuba a Stanislava Lyera je shodný s prvním vydáním Machova slovníku. Autoři tvrdí, že slovo pochází z německého slangového výrazu *Molum*. Ve srovnání s ESJČS navíc předpokládají hebrejský původ slova. Jiří Rejzek označuje etymologii podstatného jména za nejasnou. Domnívá se, že by mohlo jít o přenesení výrazu *molek* („malý mol“) užívaného ve slovním spojení *vinný molek, pivní molek*. Zmiňuje však i výklad shodný s názorem J. Holuba – S. Lyera a V. Machka v prvním vydání slovníku, který předpokládá přejetí slova z německého argotického substantiva *Molum* a adjektiva *molum* („opilý“). Autor také konstatuje, že mají tyto výrazy hebrejský původ. Hebrejský výraz *māle* („plný“) se prostřednictvím adjektiva *mole* („plný“) z jazyku jidiš dostal do zmiňovaného německého argotu.

4.4.2.12 Moltýř³³⁰

U substantiva *moltýř* je etymologie pozměněna v rámci jiného zdrojového slova. V ESJČS Václav Machek zastává názor, že slovo pochází z německého výrazu *Mörten* („malta“).

V přepracovaném vydání autor vidí původ slova ve středohornoněmeckém dialektu. Upozorňuje na výklad Johanna Knoblocha,³³¹ který ve své práci uvádí výrazy *molt(e)* („jíl na cestách, bahnitá země“) a *Malter* („malta“).

Podle J. Holuba a S. Lyera vzniklo substantivum *moltýř* z německého výrazu *Mörtel* („malta“), který má původ v latinském slově *mortarium* (slovo nejdříve

³³⁰ Substantivum označuje měkkou pískovou hlinu.

³³¹ Knobloch, J.: *Zeitschrift für Slawistik* 7, 1962, s. 300.

znamenovalo nádobu, kde se hasí vápno, později maltu). Slovník Jiřího Rejzka výraz *moltyř* v heslovém materiálu neobsahuje.

4.4.2.13 Most

Etymologický výklad tohoto substantiva se ve slovnících zcela rozchází. Václav Machek v ESJČS pokládá původ slova za málo jasný. Tvrdí, že se výraz dříve vztahoval také na podlahu z trámů. Vidí vztah se starohornoněmeckým a středohornoněmeckým výrazem *mast* (,žerd', stěžeň'), prapříbuznost však vylučuje. Uvádí jediné východisko: „z přejatého (od Němců) **mostъ* utvořeno *mostiti* vykládati trámcí nebo svazky prutů hatě ... nebo i podlahy jizeb, chlívů, odtud (*po*)*mostina* a pod. trámec; *mostъ* přitom ztratilo starý význam 'trámec', ale chápáno druhotně jako postverbale k *mostiti* dělati cestu přes močál, odtud jeho nový význam 'most'. V staré době to byly haťové cesty přes mokřiny; přes řeky se brodilo nebo převáželo čluny!“³³²

V ESJČ Machek explicitně vyjadřuje, že dává proti ESJČS za pravdu staré domněnce, podle které je praslovanský výraz *mostъ* od verba *mesti* (baltoslovanský výraz slova je ,hodit'). K této hypotéze Machka vede konkrétní litevské místo „*ne vieno tilto, tik kartais pamestas siauras lieptelis* = [na horním toku jisté říčky není] ani jediného mostu, jen někde přehozený úzký mostek (úzká lávka).“³³³ Lexém *mostъ* by tedy pocházel z **mot-to-s*.³³⁴ Machek usuzuje, že pokud je tato etymologie správná, jméno patřilo mostku bez podpěr ve vodě, který byl zřízen pouze z několika klád přehozených přes potok nebo říčku. Tento výklad srovnává se situací ve francouzštině. Sloveso *jeter* ve spojení *jeter le pont* (,vystavět most') znamená ,hodit, metnout'.

Dle J. Holuba a S. Lyera slovo souvisí se středoněmeckým výrazem *mast* (,trámec na hatě') a uvádějí verbum *mostiti* (,dělat mosty přes hatě', pak i přes řeku“³³⁵). Jiří Rejzek vidí původ slova ve výrazu **mazd-to-* (indoevropský základ slova je **mazdo-* ,tyč') s významem ,udělaný z tyčí'. Ve výkladu však zmiňuje rovněž názor Václava Machka (z **mot-to-*).

³³² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 306.

³³³ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 374.

³³⁴ **mot-to-s* > *mostъ* (baltoslovanskou změnou se *-tt-* změnil ve *-st-*, koncové *os* se změnil v *ъ*)

³³⁵ Holub, J. – Lye, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha 1967, s. 322.

4.4.2.14 Motýl

Machek označuje v ESJČS původ slova za málo jasný, vychází však z podoby *mot-ylʹb*, ve které kořen *mot-* patří k verbu *motati se* „(let motýlů je trhavý, nepravidelný, jakoby motavý)“.³³⁶ Přípona *-ylʹb* by dle ESJČS mohla být obdobou sufixu *-yrʹb* ve slově *lepetyr* („netopýr“). Tuto etymologii Machek převzal od Čeňka Šercla.³³⁷

V ESJČ vidí Machek příbuznost tohoto substantiva s výrazem litevským (*peteliškė*) a lotyšským (*petelīgs*) téhož významu, pokud uznáme záměnu retnic *p/m*. U Slovanů Machek předpokládá podobu **metelʹb* (**metelʹb* > **meltelʹb* > *mentelʹ*). Slovo bylo uživatelům neprůhledné, a proto se postupně snadno měnilo v *motelʹ* (s přichýlením k *motati*), „dále asimilací *o-e* > *o-o* v *motolʹ*, pak v *motulʹ*, č. *motýl* a ještě jinak... Původní **petel-* bude asi od *pet-* létati; *el* by byla přípona vyjadřující slabší intenzitu a iterativnost děje („poletování“)...“³³⁸

Dle J. Holuba a S. Lyera slovo pochází z verba *motati*, a to podle jejich klikatého letu. Stejnou motivaci pro vznik tohoto pojmenování uvádí také Jiří Rejzek.

4.4.2.15 Movitý

Primární význam adjektiva uvádí každý slovník v jiné podobě. Starší vydání vykládá staročeský význam slova jako protiklad k „chudý“, tedy „mocný, zámožný“. Původ vidí Václav Machek ve slově **jʹbmo-vitʹb* (ve staroslověnštině *imovitʹb* nese význam „bohatý“) od verba *jmouti*. Autor upozorňuje na to, že bylo adjektivum „již od 15. stol. mezi právníky mylně spojováno s lat. *movēre* hýbati a ustálilo se jako termín „přenosný, pohybný“...“³³⁹ Tento názor Václav Machek přejímá z článku v *Naší řeči*.³⁴⁰

V ESJČ Machek zmiňuje pouze význam právníký a upozorňuje na jeho existenci od 15. století do současnosti. Jsou zde uvedeny dva předpoklady původu slova. Jan Gebauer³⁴¹ ve své hypotéze soudí, že slovo *movitý* bylo spojeno asonancí s latinským lexémem *mōbilis* („pohyblivý“). Tento názor považuje Václav Machek za málo pravděpodobný a slovo pojí s latinským výrazem *movēre*, který považuje za prapříbuzný. Adjektivum pak dělí na *mov-* a *itʹb*. „K tomu nás vede to, že týž kořen

³³⁶ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 306.

³³⁷ Šercl, Č.: *Z oboru jazykozpytu*. Praha 1883.

³³⁸ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 376.

³³⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 308.

³⁴⁰ *Naše řeč* 6, 1922, s. 221. Autorem etymologického výkladu je Dr. J. P.

³⁴¹ Gebauer, J.: *Slovník staročeský II*. Praha 1916.

shledáváme u nás i v jiném slově, a to v *motati*.³⁴² V závěru interpretace Václav Machek odkazuje ke zmiňovanému článku v *Naší řeči* a nabízí čtenářům další možnost výkladu.

Josef Holub a Stanislav Lyer uvádějí ve své interpretaci jako první význam ‚zámožný‘ a původ slova z praslovanského verba **jьmovitiь*. Zmiňují ovšem také pozdější nesprávné spojení s latinským výrazem *movēre* a užívání adjektiva v právnické terminologii. Stejného názoru je také Jiří Rejzek, který soudí, že by lexikální jednotka mohla být nejen pod vlivem zmiňovaného latinského slova *movēre*, ale také adjektiva *mōbilis*.

4.4.2.16 Muchlati

Stručný etymologický výklad verba *muchlati* se ve slovnících také rozchází. Podle ESJČS slovo pochází z výrazu *mú-titi*, autor odkazuje k heslu *moutiti*³⁴³ a lexém považuje za nový expresivní útvar.

Ve vydání druhém Machek tvrdí, že slovo vzniklo přesmykem z verba *chumlati* (‚mačkat, muchlat, cuchat, žmolit‘).

Výklad J. Holuba a S. Lyera je totožný s interpretací V. Machka v ESJČS, slovo označují jako expresivní variantu ke slovesu *moutiti* a odkazují k heslovému slovu *másti*. Podle J. Rejzka verbum *muchlat* vzniklo přesmykem ze slovesa *chumlat*. Tento výklad se shoduje s názorem Václava Machka v ESJČ.

4.4.2.17 Mutlati

Výklad slovesa *mutlati* z východočeského dialektu s významem ‚žvýkat bez zubů‘ je ve druhém vydání přepracován. Podle ESJČS má slovo paralelu v ruském verbu téhož významu *múmlit’*, a to připojením nové přípony *-tla-* k první slabice.

V ESJČ se Machek domnívá, že se jedná o „t-ové intensivum od základu, který je v *moulati*. Z *mul-* bylo vystavěno *multati* (laš.), z toho je dále *mutlati*.“³⁴⁴

Josef Holub a Stanislav Lyer, stejně jako Jiří Rejzek, toto verbum do heslového materiálu nezahrnuli.

³⁴² Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 377.

³⁴³ Verbum znamená ‚míchati tekutinou a tím ji kaliti; kdysi odborný termín pro stloukání másla (dosud valašsky); stč. *mútiti*, přeneseně též o kalení mysli aj.‘ Viz tamtéž.

³⁴⁴ Tamtéž, s. 384.

4.4.2.18 Mys

Oba slovníky uvádějí, že substantivum *mys* bylo přejato za Josefa Jungmanna z ruského jazyka. Podle ESJČS by lexém mohl být příbuzný s latinským výrazem *mucrio* („špička, hrot“).

Václav Machek v ESJČ odkazuje k výkladu Karla Treimera,³⁴⁵ který „cituje jakési předlatinské *musum*...“³⁴⁶

Ve *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého* a také v *Českém etymologickém slovníku* je zmíněno převzetí výrazu Josefem Jungmannem, původ slova však autoři považují za neznámý.

4.4.2.19 Mzet / mze³⁴⁷

Oba slovníky uvádějí mj. staročeské výrazy *mzě* („úbytě, souchotiny“), *mzieti* a *nzieti* („neduživět“), ruské lexémy *mozgnut'* („tlít, vlhnout“), *mozgljavyj* („churavý, neduživý“), a *promozglyj* („zplesnivělý, zpuchřelý, ztuchlý“), církevně slovanské adjektivum *mъždivъ* („neduživý“) a staroslověnské verbum *izmъždati* („nechat ztuhnout“).

V prvním vydání je explicitně sděleno, že je původ kořenu nejasný. Následuje hypotéza předpokládající *mezg-* a zánik konsonantu *g* (v češtině) beze stopy; „*mъzg-* by byl stupeň oslabený, náležitý u slovesa třídy na *-ěti*; snad je příbuzné *mozgъ* (viz *mozek*); kořen by byl znamenal: uvnitř měknouti, tlíti, puchřeti, měniti se v (chorou) vlhkou hmotu, a byl by platil nejdříve asi o dřevě.“³⁴⁸

Ve druhém vydání je uvedena praslovanská podoba, která byla pravděpodobně *mъz-ěti*. Machek zde vysvětluje přítomnost ruského *zg*. Podle něj se jedná o *sk-ová* intensiva, „tedy **mъz-skati*; v nich *zsk* dalo nikoli *sk*, ale pod stálým vlivem prostého *mъžěti* dalo *zg*.“³⁴⁹ Dále autor v přepracovaném výkladu objasňuje přítomnost souhlásky *n* ve staročeském verbu *nzěti* (*hn-* < *m-*). Upozorňuje na to, že je v jihovýchodočeském dialektu doloženo verbum *hnizet* („*voves hnizí, dyž ho červi podežerou*“³⁵⁰) a na Podřipsku adjektiva *hnělkej*, *hnilkej* („mělký“). Václav Machek vysvětluje počáteční *h*

³⁴⁵ Treimer, K.: *Lingua* 9, 1960, s. 200.

³⁴⁶ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 385.

³⁴⁷ V ESJČS je uvedeno heslové slovo *mze* („úbytě, souchotiny“), V ESJČ verbum *mzet* (v severomoravském dialektu „tlít“).

³⁴⁸ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 315.

³⁴⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 386.

³⁵⁰ Tamtéž.

v úvodu k ESJČ (§ 16). Závěrem interpretace uvádí, že *hn* je v expresivních slovech obvyklé, v **hnzieti* konsonant *h* nakonec odpadl.

Etymologické slovníky Josefa Holuba – Stanislava Lyera a Jiřího Rejzka heslové slovo *mze* (*mzet*) neobsahují.

4.4.3 Hesla pod „Ž“

4.4.3.1 Žárlivý

V ESJČS Machek tvrdí, že slovo původně znamenalo „‘horoucí, řeřavý’ (mor. *ražlivý popel*, s přesmykem), pak horlivý, řevnivý vůbec...“³⁵¹ Až vlivem románských národností se význam zúžil na žárlivost v lásce. Tuto domněnku autor srovnává s indonéským výrazem, který říká, že „‘horké je srdce’ a znamená ‘žárlivost’“³⁵² a cituje ji z časopisu *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*.³⁵³

Ve druhém vydání Machek uvažuje, že by starší formou slova mohlo být jihočeské adjektivum *žádlivýj* („chtivý lásky“), které je doloženo v díle *Jihočeský člověk a jeho řeč*,³⁵⁴ vzniklé ze slovesa *žádati*. „Z chtivosti se snadno pochopí horlivost i žárlivost.“³⁵⁵ Změna *d > r* mohla snadno proběhnout díky přítomnosti druhé sousední likvidy *l*. Podrobněji o záměnách v artikulačním způsobu souhlásek Václav Machek pojednává v úvodu k ESJČ (§ 6).³⁵⁶

Adjektivum *žárlivý* u J. Holuba a S. Lyera v heslovém materiálu slovníku chybí. Ve výkladu verba *žárliti* nacházíme pouze odkaz k heslovému slovu *žár* a *hořeti*. Rovněž J. Rejzek soudí, že má slovo původ v substantivu *žár*. Kromě této hypotézy uvažuje také o přejetí z polského výrazu *żarliwy* („horlivý“) s posunem významu.

4.4.3.2 Žbraně³⁵⁷

Původ slova je dle ESJČS nejasný. Machek zde uvádí domněnku, že substantivum může připomínat výraz *zhlaň*.³⁵⁸

³⁵¹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 591.

³⁵² Tamtéž.

³⁵³ *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 104, 1954, s. 459.

³⁵⁴ Jílek, F.: *Jihočeský člověk a jeho řeč*. České Budějovice 1961, s. 59.

³⁵⁵ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 722.

³⁵⁶ Tamtéž, s. 12.

³⁵⁷ Jedná se o místo, kde stéká voda na mlýn.

³⁵⁸ Jedná se o valašské a slovenské pojmenování pro prohlubeň v potoce, kde se nachází vír, výmol nebo propast.

ESJČ uvádí, že je původní podobou slova *zbraň* (od slovesa *bránit*), jelikož „je to zařízení postavené před stavidly a chránící stavidlo, aby ledové kry je nepoškodily.“³⁵⁹

Výraz *žbraně* chybí ve *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého* i v *Českém etymologickém slovníku* Jiřího Rejzka.

4.4.3.3 Ženich

Ve výkladu ESJČS Machek uvádí, že lexém *ženich* vznikl ze slova *ženiti* a že se jedná o „zcela ojedinělý případ přípony *-chъ* u takového slovesného kmene“,³⁶⁰ jelikož *ch*-ové přípony bývají zpravidla afektivní. Z toho usuzuje, že byl *ženich* název ironický nebo žertovný, protože „musil při svatbě snášeti rozličné šprýmy a žerty od vdaných žen.“³⁶¹

Tato domněnka se objevuje rovněž v ESJČ, kde je výraz *ženich* samostatným heslem, podstatná část výkladu se však liší. Podle ESJČS slovo pravděpodobně pochází z výrazu **moldo-ženъnikъ*. Jedná se o odvozeninu od bahuvříhiové složeniny **moldo-ženъ* (,mladoženný, ten, kdo má mladou ženu‘). Z dlouhého názvu se, vypuštěním první části složeniny, stalo slovo zkrácené. Jeho konec byl familiární příponou *-ch* pozměněn.

J. Holub a S. Lyer ve výkladu uvádějí pouze staroslověnskou podobu slova *ženichъ* a odkazují k heslovému slovu *žena*, ve kterém je lexém *ženich* zahrnut ve výčtu odvozených slov. Dle J. Rejzka je praslovanská podoba substantiva **ženichъ* odvozena od verba **ženiti* (*se*) a upozorňuje na příponu *-chъ*. Etymologii kořenu *žen-* pak autor vysvětluje rovněž v hesle *žena*. Jeho výklad se shoduje s interpretací Václava Machka v ESJČS.

4.4.3.4 Žest'

Ve výkladech obou vydání se tvrdí, že bylo slovo přejato Josefem Jungmannem z ruštiny. Původ ruského slova *žest'* se však ve slovnících liší. Podle ESJČS výraz pochází z mongolského slova *džes*, které znamená mosaz a měď.

V přepracovaném slovníku je uvedeno jako nejbližší slovo čuvašské³⁶² (*šoš, šuš*) rovněž s významem ,plech‘. Tento poznatek Machek převzal od Maxe Vasmera.³⁶³

³⁵⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 722.

³⁶⁰ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 593.

³⁶¹ Tamtéž.

³⁶² Čuvašsko je republika v Ruské federaci a nachází se v evropské části země; v západní části Uralu. Čuvaština je jazyk turkický, zapisuje se nejčastěji upravenou cyrilicí s přidanými znaky.

Autor v poznámce konstatuje, že v odborné hudební terminologii může slovo označovat také žesťový nástroj.

Etymologický výklad slova *žesť* se ve *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého* shoduje s interpretací, kterou uvádí Machek v ESJČS. Heslový materiál Jiřího Rejzka obsahuje slovo *žestě* („skupina hudebních dechových nástrojů z plechu“). Autor zastává názor, že je substantivum přejato z tatarštiny nebo mongolštiny. Jeho interpretace se tedy taktéž shoduje s ESJČS.

4.4.3.5 Žezlo

Václav Machek v ESJČS uvádí jinoslovanské paralely: staroslověnské substantivum *žьzлъ* s významem „prut, hůl, žezlo“ a dále výraz bulharský (*žezъл*), slovinský (*žezel*) a ruský z církevní slovanštiny (*žezl*). Za příbuzné slovo těmto lexikálním jednotkám považuje autor německý výraz *Kegel*, který dříve mj. znamenal „hůl, klacek“ (dnešní význam je „kužel, kuželka“). Slova dále explicitně označuje za neprůhledná.

Novější vydání je doplněno o další významy slova (jednak „panovnické žezlo z drahého kovu“ a jednak výraz z jihočeského rybářského slangu, který označuje postranní dřevo sloužící k připevnění tažných lan³⁶⁴). Co se týče rozdílů ve výčtu jinoslovanských jazyků, v ESJČ Machek podrobněji zmiňuje situaci v ruštině, kde je kromě substantiva *žezl* („žezlo, berla“, zastarale rovněž „hůl, klacek“) uvedena lidová podoba *žézel* („hůl“). Oba lexémy jsou přejaty ze staroslověnštiny. Dále se dozvídáme o srbocharvátském lexému *žeželj* („obušek, hůl“) a slovenské paralele, která je totožná s pojmenováním českým. Praslovanský výraz *žьzлъ* podle Machka nejpravděpodobněji pochází ze slova **žьslъ*. Odkazuje k výkladu Olega Nikolajeviče Trubačeva,³⁶⁵ který má výraz **žьslъ* za příbuzný se staroislandským lexémem *geisl* („hůl, tyč“), s norským nářečním substantivem *geisl* („hůl na lyžování“) a s německým slovem *Geißel*, které se vyvinulo ze starohornoněmeckého dialektického výrazu *geisila* („bič“, dříve „tyč na pohánění tažných zvířat“). Václav Machek konstatuje, že jiné výklady jsou nepravděpodobné.

Ve *Stručném etymologickém slovníku jazyka českého* je konstatován všeslovanský původ slova s prvotním významem „prut“. Uvedena je pouze podoba

³⁶³ Räsänen, M.: *Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag*. Berlin 1956, s. 422.

³⁶⁴ Tento výraz Machek zaznamenal v díle Františka Jílka *Jihočeský člověk a jeho řeč*. Viz Jílek, F.: *Jihočeský člověk a jeho řeč*. České Budějovice 1961, s. 111.

³⁶⁵ Trubačev, O. N.: *Ezikovedsky izsledvanija v čest na akad. Stefan Mladenov*. Sofija 1957, s. 138.

staroslověnská (*žbzlb*) a staročeská (*žezl* i *žezlo*) včetně odkazu k § 6, ve kterém je čtenář seznámen s jerovými pravidly. Jiří Rejzek ve svém výkladu uvádí, že praslovanské výrazy **žbzlb*, **žbzlo* nemají spolehlivé příbuzenstvo. Nejpravděpodobnější se autorovi zdá spojení se staroislandským výrazem *geisel* (,hůl, tyč'), *l*-ové rozšíření indoevropského slova **ghaiso-* téhož významu, nebo se staroislandským lexémem *kvīsl* (,rozsochatá větev'). V tomto případě by se vycházelo z indoevropského lexému **gūislo-*, **gūisli-* s významem ,větev'.

4.4.3.6 živice³⁶⁶

Dle ESJČS slovo vzniklo „asi od *žváti* = *žvýkati*, nejspíše z **žbvica* prastarým zesílením *bv* i.“³⁶⁷ Václav Machek zde odkazuje k § 6a, kde podrobněji rozebírá praslovanské dloužení samohlásek v základech některých slov. Tato změna proběhla pravděpodobně podle rozšířeného lidového zvyku, kterým bylo *žvýkání* stromové pryskyřice, u Slovanů především modřínové, jelikož měla příjemnou a sladkou chuť.

Novější vydání odkazuje k výkladu Hermíny Plevačové,³⁶⁸ podle které slovo pochází od základu *živ-* (od slovesa *žiti* s významem ,hojit se'). „Východiskem pojmenování je tu funkce pryskyřice zacelovat poranění stromů. Lidu byla ta funkce dobře známa a proto užíval odedávna pryskyřice i k hojení ran na lidském těle.“³⁶⁹

Etymologický výklad J. Holuba a S. Lyera se shoduje s ESJČS Václava Machka. Heslové slovo *živice* je ve slovníku Jiřího Rejzka vysvětleno jako přírodní hořlavá organická látka. Prvotní význam slova, ,pryskyřice', zmiňuje autor také. Jeho původ vidí, stejně jako Machek v ESJČ, ve slovese *žít*.

³⁶⁶ Slovo znamená ,pryskyřice'.

³⁶⁷ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 596.

³⁶⁸ Plevačová, H.: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university* 13, 1963, s. 13.

³⁶⁹ Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, s. 728.

5 Závěry

Z provedeného srovnání heslového materiálu pod třemi reprezentativními písmeny „A“, „M“ a „Ž“ prvního a druhého vydání etymologického slovníku Václava Machka jsme vyvodili následující závěry.

U heslových slov začínajících na „A“ bylo u 33% z nich zasaženo do výkladu, a to v následujícím poměru: 19% tzv. drobné rozdíly, 10% přehodnocení etymologického výkladu (převážná většina změn se týká gramatických slov), 4% tzv. podstatné změny. U výkladů hesel začínajících na „M“ jsme pozměnění interpretace zaznamenali u 54% z nich: 39% tzv. drobné rozdíly, 8% přehodnocení etymologického výkladu, 7% tzv. podstatné difference. U hesel začínajících na „Ž“ jsme u 67% slov pozorovali úpravy ve výkladu v následujícím poměru: 46% tzv. drobné odlišnosti, 15% tzv. podstatné rozdíly, 6% přehodnocení etymologického výkladu.

Nejčastěji pozměněné výklady v ESJČ byly zpravidla kvantitativní úpravy ve výkladu, které se od interpretací v ESJČS lišily maximálně o 30%. Z toho důvodu jsme se na tyto odlišnosti zaměřili zevrubněji a snažili se charakterizovat možné druhy těchto změn: Jedním z nejčastějších menších doplnění výkladů je explicitní uvedení slovenské paralely v ESJČ, přestože se dané slovo shoduje s českým protějškem (např. hesla *asi*, *astrachán*, *majorán*, *manžel*, *máry*, *med*, *menší*, *mohér*, *mohyla*, *mokrý*, *most*, *mručeti*, *muškát*, *žalm*, *že*, *železo*, *žúr*), v některých případech Machek pouze uvádí za heslové slovo údaj „tak i slc.“ (např. hesla *advent*, *achát*, *avšak*, *macarát*, *máj*, *manžeta*, *mundúr*, *mapa*, *marmeláda*, *mýto*, *žold*). Toto nepatrné doplnění jsme do počtu změn zahrnuli, jelikož jsme v diplomové práci svou pozornost zaměřovali na veškeré zásahy, ke kterým při úpravách slovníku došlo. Pokud se název české lexikální jednotky liší od slovenského protějšku, je tento uveden zpravidla ve výčtu jinოსlovanských paralel. V ESJČ tak pozorujeme několik doplněných slovenských protějšků, které v ESJČS Machek neuvádí (např. hesla *mačkati*, *marast*, *mech*, *močál*, *mručeti*, *mřenka*, *mumlati*, *žár*, *ždurať*, *žebřík*, *žír*, *žmoliti*). U některých heslových slov je výklad v ESJČ doplněn také základními slovenskými odvozeninami nebo uvedením zpravidla dvou variant lexému téhož významu (např. hesla *měl*, *mizerie*, *mlaskati*, *machlovati*, *makati*, *mámiti*, *maškrtný*, *mátati*, *mrskati*, *žráti*), popř. se ve výkladech objevují drobné poznámky a doplnění ke slovenským protějškům (např. hesla *akát*, *ale 2°*, *andělíka*, *antikrist*, *margarit*, *masopust*, *mýval*, *žábra*, *žralok*).

Vyozorovali jsme, že se v ESJČS překvapivě objevuje explicitní vyjádření slovenských paralel méně než v ESJČ. Důvodem je určení slovníků. ESJČ je adresován především českým uživatelům, a proto v něm téměř každý slovenský lexém figuruje ve výčtu jinოსlovenských analogií. Přímou uvedenou slovenskou paralelu, odvozeniny heslových slov nebo poznámky o nich se tedy v ESJČS objevují řidčeji (např. hesla *akát, makati, med, mech, mez, mincír, mitražit, ml'azgavý, mnohý, mrván, žaludek, ždímati, žemně, žežulka*). Doplněny jsou zde v některých výkladech slovenské nářeční podoby slov (např. *almara, žhnouti, žížala, žráti*). Uvedené slovenské paralely se v ESJČS a ESJČ v některých výkladech liší (např. *maso, mozog, žmoliti*).

Mezi další drobnější změny (doplnění, redukce, zpřesnění), a to bez ohledu na dichotomii čeština / slovenština, patří:

1. Obohacení výčtu příbuzných jazyků o další jazyk nebo jazyky (např. hesla *a 1°, malina, malý, med, žábra, žebřík, železo, židký, žír, žíti žlab, žluknouti, žluna, žmukati*) nebo o nářeční podoby slova s odkazem ke konkrétní monografii, slovníku (např. hesla *antikrist, astrachán, magnát, máchati 2°, marast, mědlíce, žernov, židle, žilavý, žluč*) či bez něj (např. hesla *žbluňk, žehrati, žejbrovat, žejdlík, žemně, žerd', židle, žúr, žmoliti, žmukati*).

2. Doplnění některých odvozených výrazů (např. hesla *žíti, žizeň*).

3. Zpřesnění, přenesení nebo změna uvedeného významu slova (např. hesla *alterace, arenda, máchati 1°, maněk, mořiti 2°, žejbrovat*).

4. Doplnění drobné poznámky nebo některých nových poznatků o charakteristice nebo další etymologii slov, a to s odkazem ke konkrétní literatuře (např. hesla *anděl, angrešt, magnát, mariáš, máslo, mlno, že 1°, železo, žemně*) nebo bez něj (např. hesla *ampr, aspoň, makyta, malý, mamlati, mañas, marast, masopust, mlno, žár, žebřík, žernov, žizeň, žlab, žminda, žok*).

5. V některých případech je interpretace rozšířena o nový odkaz k heslovému slovu (např. hesla *ani, avšak, mědlíce, žbluňk, žehrati, žibuľa, žíti, žráti, žufan, žúr, žvápat*) nebo k publikaci, ve které se uživatel dozví podrobnější informace o výrazu (např. hesla *ani, martalaus, žížala*).

6. V ESJČ se setkáváme rovněž s doplněním hypotézy, a to buď Machkovy (např. hesla *mezek, morný, žerd'*) nebo přejaté od jiného autora (např. hesla *magor, maltazna, mamlati, mandrcít', mañas, máry, medle, muňa, žert, žežulka, žito*).

7. U několika výkladů jsme se setkali také s geografickým zpřesněním (např. *magar, muňa, žito, žlutý*).

Zaznamenali jsme také menší odchylky v některých výkladech. Jedná se např. o rozdílně uvedenou paralelu slova (např. *žábra*, *železo*), o odlišný odkaz k heslu (např. *mámiti*, *žíti*) nebo o opravení chybného údaje týkajícího se určení místa výskytu (např. *moldánky*). Drobnou odlišnost jsme zjistili také u etymologie jednoho z významů heslového slova (*merenda*).

V porovnání s ESJČS jsme v několika přepracovaných výkladech uvedených v ESJČ zaznamenali redukci údajů. Některé informace byly z výkladu heslového slova vypuštěny, a to buď díky nově vzniklému heslu, ve kterém se Machek etymologií výrazu zabývá³⁷⁰ (např. *macecha*, *žár*) nebo pouhým vynecháním některé části výkladu (např. *mědlice*, *ždáti*, *želíř*, *žlutý*). Důvodem zestručnění interpretace může být přepracování obsahu hesel (např. *máchaty* 1° a *máchaty* 2°). Častá je také redukce podmíněna určením slovníků. Vynechány jsou v některých případech informace týkající se podrobněji slovenských výrazů (např. *makati*, *máslo*, *mitražit*, *mědlice ždímati*, *žežulka*). Zaznamenali jsme také vypuštění jinoslovanské paralely slova nebo některých dialektismů (např. *žejbrovat*, *železo*, *žízeň*).

Tzv. podstatné úpravy etymologických výkladů bez přehodnocení původu slova (v porovnání s ESJČS byl zásah do výkladu v ESJČ nad 30%) byly při analýze zjištěny u podstatně menší části slov. Typy rozdílů byly naprosto totožné s odlišnostmi popsanými výše, jediným rozdílem byl kvantitativní rozsah diference nebo kumulace více diferencí najednou.

Co se týče poměru heslového materiálu v ESJČS a ESJČ, výsledky jsou následující: U heslových slov začínajících na písmeno „A“ se heslový materiál v obou vydáních shodoval v 97 případech. ESJČS obsahuje šest slovenských hesel, která v ESJČ chybí, naopak ESJČ disponuje 13 heslovými slovy, která Machek po přepracování do slovníku nově zahrnul a jedno heslo, které osamostatnil (tzv. hesla osamostatněná). Heslový materiál na „M“ se shoduje u 403 slov, do ESJČ Machek nezahrnul 22 slovenských a pět „neslovenských“ výrazů z ESJČS, naopak heslový materiál obohatil o 38 slov a dalších pět osamostatnil. Heslový materiál začínající na „Ž“ se shoduje ve 108 případech. V ESJČS jsme objevili navíc šest slovenských hesel a v ESJČ naopak 21 heslových slov přidaných a šest osamostatněných. Vypozorovali jsme tedy, že heslový materiál v ESJČ je rozsáhlejší než v ESJČS, přestože se jedná o etymologický slovník dvou jazyků, češtiny a slovenštiny.

³⁷⁰ Viz podkapitola 4.1.3 Heslová slova osamostatněná.

V ESJČ jsme, ve srovnání s ESJČS, dále zaznamenali několik rozdílných forem heslových slov, z celkového počtu hesel se však jedná o difference minimální: Pod písmenem „A“ jsme zjistili rozdílnou formu pouze jednu (99% pojmenování se shoduje), u slov začínajících na „M“ se ve vydáních lišilo forem osm (98% pojmenování se shoduje) a pod písmenem „Ž“ se rozcházely formy heslového slova čtyři (96% slov se shoduje). K těmto změnám z velké části došlo díky jinému určení druhého vydání slovníku.

Ve výkladech heslových slov, u kterých došlo k úplnému přehodnocení etymologie, jsme rovněž postřehli několik odlišných případů. Nejčastěji Václav Machek přepracoval etymologický výklad daného slova v úplnosti. U těchto heslových slov se interpretace v ESJČS zcela rozchází s výkladem v ESJČ. Václav Machek se buď inspiroval výkladem jiného autora, který pojal za správný (např. *ambazúr(a)*, *mateřídouška*, *železo*, *žest'*, *žezlo*, *živice*), častěji však uvádí své vlastní přehodnocené etymologické výklady (např. *machlovati*, *maškrtný*, *mega*, *meškati*, *merhy*, *mihule*, *mícha*, *mol* 3°, *motýl*, *muchlati*, *mutlati*, *žárlivý*, *žbraně*, *ženich*), popř. se přiklání ke staré domněnce, v ESJČS vyloučené (např. heslové slovo *most*). U výkladu adjektiva *movitý* v ESJČ Machek dokonce zmiňuje původ slova, který v ESJČS pokládá za mylný. Přehodnocení výkladu je v některých případech částečné, jelikož Machek zdrojové slovo z ESJČS ponechává, pouze v ESJČ přidává slovo další a tvrdí, že lexikální jednotka vznikla splynutím dvou výrazů (např. *macatý*, *mačkati*). U heslových slov začínajících na písmeno „A“ jsme zaznamenali přehodnocených výkladů nejvíce (třetina z celkového počtu upravených výkladů hesel pod tímto písmenem). Důvodem je velký počet gramatických slov, jejichž výklad autor nejen přehodnotil, ale zároveň většinu z nich podstatně doplnil o nové poznatky (např. *ale* 1°, *ať*, *až* 1°, *ač*).

V podkapitole 4.4 jsme se zaměřovali rovněž na srovnání přehodnocených etymologických výkladů s interpretacemi jiných autorů. Ke srovnání nám sloužily etymologické slovníky vydané po smrti Václava Machka: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* (J. Holub – S. Lyer) a *Český etymologický slovník* (J. Rejzek). Analýze jsme v této podkapitole podrobili celkem 30 heslových slov. Slovník J. Holuba a S. Lyera disponuje 22 heslovými slovy ze zmiňovaných 30 (chybí zde např. hesla *maškrtný*, *mega*, *merhy*, *mutlati*, *mze*, *žbraně*), avšak dvě chybějící hesla nacházíme ve výkladu heslového slova jiného (*mihule* pod heslem *míhati se*, *žárlivý* pod heslem *žárlit*). Z 24 výkladů se 15 interpretací shodovalo s etymologií Václava Machka prezentovanou v ESJČS, pouze

v jednom případě se původ slova ztotožňoval s výkladem v ESJČ. V pěti případech se etymologie heslového slova lišila s oběma vydáními Machkova etymologického slovníku (kromě heslového slova *ahoj*, kde se etymologie autorů s Machkovým názorem zcela rozchází, jsme pozorovali difference minimálně, lišila se zejména etymologie jednoho z komponentů u slov *ale* 1°, *ano*, *at*). Tři výklady autoři označili za nevyjasněné. Heslový materiál J. Rejzka obsahuje 20 hesel ze zmiňovaných 30 (nejsou zde hesla *maškrtný*, *ambažúr*, *machlovati*, *mega*, *merhy*, *mihule*, *mutlati*, *moltyř*, *mze*, *žbraně*), jedno chybějící slovo figuruje pod heslovým slovem jiným (*žárlivý* pod heslem *žárlit*). Z 21 interpretací J. Rejzka se pouze čtyři výklady zcela shodovaly s prvním vydáním Machkova etymologického slovníku, s druhým vydáním pak souhlasilo sedm výkladů. Jiří Rejzek v některých interpretacích objektivně uvádí více možností původu slova (např. ve výkladu heslového slova *mícha* zmiňuje etymologii uvedenou jak v ESJČS, tak v ESJČ, často v jednom výkladu uvádí zároveň svou vlastní etymologii s výkladem Václava Machka v ESJČS nebo v ESJČ, jedná se např. o hesla *macatý*, *mol* 3°, *most*, u výkladu verba *mačkat* zmiňuje dokonce tři různé možnosti původu slova). U třech heslových slov uvádí J. Rejzek etymologii odlišnou od ESJČS i ESJČ (např. heslová slova *ahoj*, *meškati*, *mourovatý*). Původ slova *mys* je pro J. Rejzka rovněž neznámý.

Přestože jsme pozornost zaměřili pouze na hesla pod třemi reprezentativními písmeny, výsledky jednotlivých analýz se z velké části shodují. Heslový materiál v ESJČ je bohatší, výklady jednotlivých slov jsou zde doplněny, a to nejčastěji o nové poznatky kratšího rozsahu, popř. zredukovány nebo upraveny některé drobné nepřesnosti z ESJČS. Z našeho výzkumu vyplývá, že Václav Machek zcela přehodnotil 8% výkladů heslových slov „A“, „M“ a „Ž“. Nové etymologie jsou v některých případech překvapivé a neopakují se v žádném ze stávajících etymologických slovníků. Z toho důvodu je Machkovo jedinečné dílo cenným přínosem pro etymologii českého jazyka.

6 Anotace

Jméno a příjmení:	Magdaléna Řiháková
Vysoká škola:	Univerzita Palackého v Olomouci
Název fakulty:	Filozofická fakulta
Název katedry:	Katedra bohemistiky
Název diplomové práce:	Etymolog Václav Machek a jeho etymologické slovníky v komparaci
Vedoucí diplomové práce:	Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D
Počet stran:	94
Počet znaků:	186 148
Počet příloh:	4
Počet titulů použité literatury:	46
Klíčová slova:	Václav Machek etymologie etymologické slovníky typologická klasifikace etymologických slovníků Etymologický slovník jazyka českého a slovenského Etymologický slovník jazyka českého heslové slovo výklad

Hlavním cílem této diplomové práce je zjistit a charakterizovat rozdíly mezi *Etymologickým slovníkem jazyka českého a slovenského* a *Etymologickým slovníkem jazyka českého* Václava Machka. Konkrétně svou pozornost zaměřujeme na to, v jaké míře se navzájem liší výklady heslových slov a jaké jsou difference v heslovém materiálu. Zcela přehodnocené výklady porovnáváme s výklady jiných etymologických slovníků.

Na základě podrobného srovnání výkladů heslových slov pod námi zvolenými písmeny „A“, „M“, „Ž“ jsme vyvodili následující závěry: Heslový materiál v *Etymologickém slovníku jazyka českého* je bohatší, interpretace jednotlivých slov jsou zde, oproti *Etymologickému slovníku jazyka českého a slovenského*, doplněny (popř. zredukovány nebo upraveny) nejčastěji o nové poznatky kratšího rozsahu. Úplné přepracování etymologického výkladu jsme zaznamenali u 8% analyzovaných výkladů.

7 Seznam literatury

7.1 Prameny

Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968.

Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957.

7.2 Použitá literatura

Balhar, J.: *Přitažlivá etymologie*. Naše řeč 94, 2011, s. 212-215.

Blatná, R. – Čermán, F.: *Manuál lexikografie*. Jinočany 1995.

Blažek, V.: *Přínos Václava Machka pro indoevropskou etymologii*. Slavia 63, 1994, s. 499-501.

Černý, J. – Holeš, J.: *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky*. Praha 2008.

Erhart, A.: *Soupis prací Václava Machka*. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university A 12, 1964, s. 8-15.

Erhart, A. – Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Praha 1981.

Etymologický slovník jazyka staroslověnského I. Praha 1989.

Etymologický slovník jazyka staroslověnského II. Praha 2004.

Gašpariková, Ž. – Kamiš, A.: *Slovensko-český slovník*. Praha 1983.

Havlová, E.: *Etymologické metody Václava Machka*. Slavia 63, 1994, s. 389-394.

Havránek B., *Za profesorem Václavem Machkem*. Naše řeč 48, 1965, s. 248-249.

Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1952.

Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Praha 1967.

Hujer, O.: *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha 1961.

Janáček, K.: *Václav Machek šedesátníkem*. Naše řeč 37, 1954, s. 257-262.

Janyšová, I.: *Machkova Česká a slovenská jména rostlin po čtyřiceti letech*. Slavia 63, 1994, s. 403-408.

Jelínek, M.: *Sedmdesátiny profesora Václava Machka*. Naše řeč 47, 1964, s. 257-266.

Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J.: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha 2002.

Karlíková, H.: *K Machkovu pojetí expresivních výrazů*. Slavia 63, 1994, s. 397-402.

- Kopecký, M. – Nečas, J.: *Slovensko-český a česko-slovenský slovník rozdílných výrazů*. Praha 1989.
- Kopečný, F.: *Úvod do etymologie*. Naše řeč 59, 1976, s. 149-153.
- Kubát, K.: *Botanika*. Praha 1998.
- Lotko, E.: *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc 2003.
- Machek, V.: *O potřebě a problematice slovanského etymologického slovníku*. Slavia 22, 1953, s. 314-321.
- Pala, K. – Všianský, J.: *Slovník českých synonym*. Praha 1994.
- Pleskalová, J.: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha 2007.
- Prach, V.: *Řecko-český slovník*. Praha 1998.
- Příruční slovník jazyka českého III*. Praha 1938-1940.
- Příruční slovník jazyka českého IV*. Praha 1944-1948.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Praha 2001.
- Slovník jazyka staroslověnského I*. Praha 1966.
- Slovník jazyka staroslověnského II*. Praha 1973.
- Slovník jazyka staroslověnského III*. Praha 1982.
- Slovník jazyka staroslověnského IV*. Praha 1993-1997.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha 2003.
- Šaur, V.: *Profesor Václav Machek a problematika prefixů*. Slavia 63, 1994, s. 475-481.
- Vážný, V.: *O jménech motýlů v slovenských nářečích*. Bratislava 1955.
- Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem I*. Naše řeč 41, 1958, s. 263-276.
- Vážný, V.: *Úvahy nad novým českým etymologickým slovníkem II*. Naše řeč 41, 1958, s. 276-282.
- Večerka, R. a kol.: *K pramenům slov – Uvedení do etymologie*. Praha 2006.

7.3 Internetové zdroje

- Janyšková, I. 2010. *Etymolog Václav Machek*. [online]. Akademický bulletin [cit. 2. 3. 2012]. Dostupné z WWW: <<http://abicko.avcr.cz/2010/05/12/>>.

- Ústav pro jazyk český AV ČR. 2006. *Wokabulář webový*. [online, cit. 4. 4. 2012]. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>>.
- Ústav pro jazyk český AV ČR. 2005. *Česko - německý slovník Fr. Št. Kotta*. [online, cit. 7. 4. 2012]. Dostupné z WWW: <<http://kott.ujc.cas.cz>>.
- Večerka, R. 2008. *Biografickobibliografické medailonky českých lingvistů: bohemistů a slavistů*. [online]. *Linguistica ONLINE* [cit. 5. 3. 2012]. Dostupné z WWW: <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/vecerka/vec-medailonky2.pdf>>.

8 Přílohy

Do přílohy jsme zahrnuli grafické vyhodnocení provedeného výzkumu. Každé písmeno jsme zpracovali zvlášť. Pozornost jsme věnovali rozdílům mezi ESJČS a ESJČ v heslovém materiálu (vždy první graf v pořadí). Druhý graf ilustruje, v jaké míře Václav Machek zasahoval do výkladů hesel v ESJČ a v jakém procentuálním poměru jsou jednotlivé typy úprav. Graficky jsme znázornili také rozsah odlišných forem heslových slov v ESJČ.

